

HAJDÚSÁGI KÖZLEMÉNYEK
2.

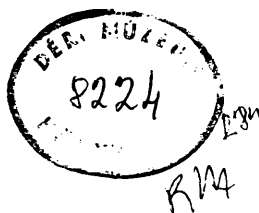
NYAKAS MIKLÓS

**A hajdúváros
pusztulásától
a jobbágyszabadításig
1717-1848**

(Fejezet Polgár történetéből)

NYAKAS MIKLÓS ·

*A hajdúváros
pusztulásától
a jobbágyszabadításig
1717-1848*

Felelős kiadó: Tóth József.
Heves m. Nyomda Vállalat Eger, Ig.: Solymos József.
74 2765 100

A HAJDÚVÁROS PUSZTULÁSÁTÓL A JOBBÁGYFELSZABADÍTÁSIG 1717—1848

NYAKAS MIKLÓS

A VÁROS PUSZTULÁSÁTÓL AZ ÚJRATELEPÍTÉSIG 1717—1727

A polgári hajdúk 1717-ben történt szétszóródása a polgári problémát nemhogy megoldotta volna, hanem azt újabbakkal is tetézte. A pusztává lett város nem hajthatott hasznót sem a káptalannak, sem a kamarának. A hajdúk Polgárról történt „futása” egyet jelentett az állami adóalap pusztulásával, amely hamarosan számtalan bonyodalom forrása lett. Szabolcs vármegye az 1715-i országgyűlés után teljes joggal számíthatott arra, hogy Polgár a vármegye fennhatósága alá kerül, s adózása révén viszonylag csökkenhet a vármegyére jutó adóteher. A pusztán maradt város azonban e kérdést egészen más megvilágításba helyezte. Mindez hamarosan olyan nehezen áttekinthető problémakört eredményezett, amelyben a hadsereg érdekei mellett a Helytartótanács, az egri káptalan, számos vármegye és egyéb törvényhatóság (pl. Hajdúkerület, Jászkunság, Debrecen) is érdekeltté vált.

A város pusztulása jóval bonyolultabb folyamat eredménye volt, mint azt az eddigi történeti irodalom alapján feltételezni lehetett, hiszen az kizárólag az egri káptalan földesúri jogigényét tartotta a szétszóródás okának.¹ Nem tagadhatjuk, hogy a folyamat kiváltó oka valóban e tényben keresendő, az események azonban hamarosan úgy alakultak, hogy azt a káptalan akarata többé nem tudta döntő módon meghatározni.

Tudjuk azt, hogy a polgáriak az 1701-ben kötött szerződés alapján fizetendő évi 500 ft földesúri taksát nem, vagy csak vonakodva teljesítették. 1703 februárjában pedig a fizetést kereken megtagadták,² s a Rákóczi

1. A történeti irodalomban e véleményt *Sillye Gábor* honosította meg. V. ö. *Varga Geiza*: Hajdu megye leírása, (Debrecen, 1882) 61.; *Császár Edit*: A Hajduság kialakulása és fejlődése (Debrecen, 1932) 55. „A hajdúvárosok mindent megtettek, hogy Polgárt közösségük számára megmentsek.” E nézetét a Rákóczi szabadságharc előtti korra vonatkozóan meggyőzően bizonyította, és jóindulatú feltételezéseként megállapítását kiterjesztette 1711 utánra is. Lényegében ugyanez vonatkozik a későbbi munkákra.

2. A káptalan embere, *Kecskeméti István* személyesen jött Polgárra behajtani 300 Ft hátralékot, „Polgár Várossának Hadnadja, *Hodos György*” azonban a tanáccsal egyetemben ezt megtagadták, sőt azt egyenesen „lehetetlenségnek” mondták, s ennek „nagyobb bizonyására” *Kecskemétinek* pecsétes bizonyáglevelét is adtak. Polgár, 1703. február 21. HL. XII—2/c. Div. P F. 9 N. 439.

szabadságharc alatt mindvégig korábbi hajdúvárosi jogaik birtokában voltak. A káptalan ez ellen nem tehetett semmit; meg kellett elégednie egy erőtlén tiltakozással, amelyet 1705-ben nyújtott be a jászói konventhez Polgári, Csósz, Kékesegyháza, Szentmiklós és Szentmargita ügyében.³ Polgárt a káptalan elleni küzdelemben ekkor a hajdúvárosok is valóban támogatták, s adózási megfontolások alapján a várost mindenáron a Hajdúkerületben szerették volna megtartani.

A Rákóczi szabadságharc bukása után azonban *döntő változások következtek be Polgár és a többi hajdúváros viszonyában*. Mindenekelőtt világossá vált, hogy a káptalan földesúri jogigényét végképpen nem lehet elhárítani. Eszterházi Pál nádor 1712 februárjában Szabolcs vármegyéhez intézett levelében egyenesen katonai karhatalom igénybevételét rendelte el, hogy a polgáriak ellenállását megtörje.⁴ 1713 márciusában a Magyar Királyi Udvari Kancellária pedig átiratban fordult az Udvari Haditanácshoz, ugyanis Szabolcs vármegye katonai ereje nem volt elegendő az ellenállás felszámolására, mert a polgáriak „összeszövetkeztek” a többi hajdúvárossal. A helyzetet úgy ítélték meg, *hogy német „katonai közreműködés” nélkül nem biztosítható a káptalan földesúri jogigénye*.⁵ Ez az utolsó jel arra, hogy a hajdúvárosok és Polgár érdekei összhangban voltak. Hamarosan — nyilván a katonai közbelépés miatt — a polgáriak kénytelenek voltak a káptalan földesúri jogait szerződésben is elismerni, s magukat taksafizetésre kötelezni. Állami adózás szempontjából egyelőre a Hajdúkerülethez tartoztak, azonban nyilvánvalóvá lett az, hogy ez a kettősség hosszabb távon nem tartható fenn. A Hajdúkerület világosan látta azt, hogy Szabolcs vármegye és az egri káptalan Polgárt előbb-utóbb elválasztja a hajdúvárosoktól, *s ezért arra törekedtek, hogy a városra, a Kerületre kivetett adóteherből minél nagyobb részt hárítsanak át*.

Polgár állami adójának alakulását a következőkben tekinthetjük át. Amíg 1695/96-ban a hajdúvárosok adókiivetése a Szoboszló (6279 ft), Böszörmény (4152 ft), Nánás (3722 ft), Dorog (1823 ft), Polgár (1696 ft) sorrendet mutatta,⁶ a káptalani fennhatóság végleges elismerése (1713) évében már lényeges változásokat tapasztalhatunk. 1713 januárjában a Hajdúkerület böszörményi közgyűlésében az „ezen Esztendőbéli Nemes Városok Quantumát” a következőképpen vetették ki.⁷

Szoboszló	3243 ft.	38,5 kr.
Böszörmény	3242 ft.	38,5 kr.
Polgár	3052 ft.	48 kr.
Nánás	1908 ft.	5 kr.
Dorog	1335 ft.	33,5 kr.
Hadház	1335 ft.	33,5 kr.
Vámospércs	1144 ft.	43 kr.
Összesen		15264 ft.

3. HL. — XII—2/d./45. raksz. 16. old. *Sugár István* anyaggyűjtése. 147. sz. regeszta.

4. HL. XII—2/b. N. 16. D.2 F.1. fr. 30. *Sugár István* anyaggyűjtése. Ld. 148. sz. regeszta.

5. HL. XII—2/b. N.16. D.2. F.1. fr. 37. *Sugár István* anyaggyűjtése. Ld. 157. regeszta.

6. *Rác István*: A hajdúk a XVII. században. (Debrecen, 1969) 149.

7. HBL Hajdúkerületi jkv. II. IV. A. 502/a 2. 46.

Polgár és a többi hajdúváros adóterhe a következő esztendőben még jobban növekedett.⁸

Szoboszló	5112 ft	45 kr.
Böszörmény	5112 ft	45 kr.
Polgár	4812 ft.	
Nánás	3004 ft.	
Dorog	2105 ft.	15 kr.
Hadház	2105 ft.	15 kr.
Vámospércs	1804 ft.	30 kr.

Összesen 24060 ft.

1716-ban a Hajdúkerület böszörményi közgyűlése a kivetett polgári adóterhet kénytelen volt — a meginduló kivándorlás miatt — mérsékelni, s ezzel most a város az adózás nagyságrendjében a negyedik helyre, Nánás után került.⁹

Szoboszló	5325 ft.	30 kr.
Böszörmény	5890 ft.	30 kr.
Nánás	3924 ft.	20 kr.
Polgár	3364 ft.	20 kr.
Dorog	1681 ft.	30 kr.
Hadház	1681 ft.	30 kr.
Vámospércs	560 ft.	

Összesen 22427 ft. 20 kr.

Ennek ellenére Polgár a pusztulás pillanatáig a Hajdúkerület adóterhének egyötödét fizette (hatvan portából tizenkettőt).¹⁰ Az 1713-ban és 1714-ben kivetett adó mennyisége különösen nem állt arányban a város tényleges teherbíró erejével. A kivetett adó ugyanis erősen megközelítette Szoboszlóét és Böszörményét, holott az 1702-es összeírás szerint — bár az hibás, az arányokat mégis tükrözi — *népességben és gazdasági erőben kb. csak felényi volt azokhoz képest*.¹¹ Az arányokat igazolja a Rákóczi-szabad-ságharc alatt készített és lényegesen megbízhatóbb összeírás is.¹² E szerint a hajdúvárosok gazdasági ereje a következő sorrendet mutatta:

A város neve	Dikák száma
Böszörmény	2001,2
Szoboszló	2055,1
Polgár	1208,2
Nánás	640,2
Dorog	608,2
Hadház	987,3
Vámospércs	768,2
Összesen	8268,4

A polgáriak a Hajdúkerület eljárását — érthető módon — rendkívül sérelmezték, s célkitűzésük ezután arra irányult, hogy *megszabaduljanak*

8. Uo. 75.

9. Uo. 105.

10. Uo. 154. — A Hajdúkerület 1719. szeptember 5-én tartott közgyűlésén Csánádi Sámuel főkapitányt megbízták, intézkedjék, hogy „a Polgárra obveniált és a hatvan portákból eő kglmekre esett Tizenkét Portákat a Nemes Városok Portái között ha lehet defalcaltassák eő Kglmek.”

11. Rácz I. i. m. 161.

12. Uo. 176.

a terhes hajdúvárosi adókkivetéstől és Szabolcs megye fennhatósága alá tartozzanak. Ezért földesuruk, az egri káptalan védelmét kérték, s panaszkodtak, hogy az adózás „*úgy reánk adatott Hajdú Városi uraiméktul, hogy szinte végső pusztuláshoz közelítettünk.*” Kérték, tegyen meg mindent, hogy Szabolcs vármegyéhez tartozzanak, ahova „nagy készen és örömezt által megyünk, és mint Taxás Nemes Emberek Kívánunk Nemes Szabolcs Vármegye terhit értékünk szerint” viselni.¹³ A kettős adózás alá került polgáriak ezután sem győzték szorgalmazni a káptalan, hogy siesen elintézni a Szabolcs megyéhez való kapcsolást. A káptalan ezt több ízben is megígérte, hiszen saját földesúri érdeke is azt követelte, hogy *a nagy küzdelmek árán visszaperelt várost megszabadítsa a terhes hajdúvárosi adókkivetéstől.* Maguk a polgáriak is arra hivatkoztak 1716-ban, hogy a káptalan „sok ízben jó reménységet nyújtott lakosainknak szip igiretivel, hogy Nemes Szabolcs Vármegye közé applicálja.”¹⁴

Szabolcs megye az 1715:95 tc.-ben törvényes jogot nyert arra, hogy Polgárt saját fennhatósága alá tartozónak tekintse. A káptalanhoz intézett levelében a vármegye pedig egyenesen arra is hivatkozhatott, hogy az uralkodótól már 1714-ben olyan jellegű parancsot kapott, hogy Polgárt saját fennhatósága alá helyezze, s lakosai a vármegyére eső terhet viseljék. De „mind eddigh is az Hajdú Városiak hatalmak alól magát nem emancipálhatván fel, ... Kéntelenségbül is Kellett nekiek az Hajdú Városiak Kapitányául hallgatniok.” Ezért a vármegye bécsi ágense útján arra tett lépéseket, hogy a Kancelláriától és a Haditanácstól olyan utasítást eszközöljön ki, amely *Polgárt végérvényesen a megye fennhatósága alá helyezné.*¹⁵

A Hajdúkerület a fenti törekvések ellen a *végsőkhig védekezett, s nem akarta azt, hogy a nagy adóval megterhelt Polgár idő előtt kiszakadjon a Hajdúkerületből,* hiszen félő volt az, hogy ily módon a többi város terhe növekedik meg. Csanádi Sámuel főkapitány nyomatékosan felhívta ezért a polgáriak figyelmét, hogy azok „*Mindenben Hajdu Városi kapitántul dependáallyanak és Hajdú Városokkal edgyütt Contribuáallyanak.*”¹⁶

A Hajdúkerület álláspontját sikeresen keresztül tudta vinni, hiszen Polgár pusztulása pillanatáig együtt adózott a hajdúvárosokkal. A káptallal és Szabolcs vármegyével folytatott küzdelemben ugyanis a *hajdúvárosok nagyhatalmú pártfogóra találtak a Haditanács és a hadsereg érdekei miatt.* A Hajdúkerületre kivetett adó jelentősen meghaladta a jobbágyközségek teherbírását, s a bécsi udvar számára a hajdúvárosok védelmezése és fenntartása elsőrendű szempontnak bizonyult. Különösen fontos volt az a hadsereg számára, s ezért Pálffy János tábornagy az egri nagypréposthoz intézett levelében félre nem érthető módon leszögezte, hogy *a hajdúvárosokat minden körülmények között oltalmazni és fenntartani akarja.* Ezért ellenzi Polgár kiszakítását is a Hajdúkerületből, mert akkor a többi hat városra elviselhetetlen teher nehezednék. A Hajdúkerület

13. HL. XII—2/b. N.16 D.2 F.1. fr. 44. *Sugár István* anyaggyűjtése. Ld. 161. sz. regesztát.

14. Uo. fr. 50. *Sugár István* anyaggyűjtése. Ld. 174. sz. regesztát.

15. Uo. fr. 53. *Sugár István* anyaggyűjtése Ld. 175. sz. regesztát.

16. Uo. fr. 43. *Sugár István* anyaggyűjtése. Ld. 163. sz. regesztát.

lethez intézett leveleiben pedig egyértelmű parancsot adott, hogy Polgár továbbra is a hajdúvárosokkal együtt adózzon.¹⁷

A földesúri és rendkívül terhes hajdúvárosi adózás közé szorult polgáriak így ahhoz a megoldáshoz folyamodtak, hogy legalább a káptalani adózás terhét csökkentsék, oly módon, hogy a taksát nem, vagy csak rendszertelenül fizették. Ezt azonban a földesúr nem nézte jó szemmel, s Szabolcs vármegye segítségét kérte jogainak érvényesítéséhez. *Így Polgáron hamarosan végrehajtásokra került sor, s ez rövidesen a város elhagyására kényszerítette a még megmaradt lakókat.*¹⁸

A fentiek után nem csodálkozhatunk azon, ha a polgáriak a város pusztulása után úgy látták, hogy „a rajtuk levő 12 Portáknak erőnk felett való viselése és az Inquartirizáns Militiának el hordozhatatlan számos volta bennünket erőnk felett terhelt” —, s így az a pusztulás egyik okává is vált.¹⁹ Olyan véleményeket is hallhatunk, mely szerint a káptalan nem volt okozója a pusztulásnak, sőt a tanú úgy tudta,²⁰ hogyha „az Hajdú Városok terheltesítésül, és az előbbeni terhes portáktul nem irtóznának örömet Polgárt most is megh szállanák.” Egy másik tanú szerint a volt polgáriak „panaszolkottak az nagy porták és Hajdú Városok terhe miatt, és nagy német tartás miatt is, mivel némellyeknél kettő, seött némellyeknél négy lovas német is volt, azért ezeket nem győzven készültek elmenni.” Hiába kerestek ez ellen védelmet Csanádi Sámuel főkapitánynál, ennek nem volt eredménye. Amikor a polgáriak a nánási hadnaggyal közölték, hogy kénytelenek lesznek elköltözni, az is beérte annyival: „ha Polgár helysége el mentek és pusztán hadgyátok Menyországbul Pokolba fogtok cseppen.”

Meglátásunk szerint a Hajdúkerület magatartása a következőképpen alakult. Polgárt védelmezték addig, amíg arra reális lehetőséget láttak, hogy az a káptalani fennhatóságot elkerülje. A szatmári béke után 1713-ban azonban világossá vált, hogy ez lehetetlen, s ezért politikájuk is lényeges módosuláson ment keresztül. *Igyekeztek Polgárra minél nagyobb portaszámot (12) kiróni, hogy az a Hajdúkerületből való kiszakadás esetén a magas portaszámot magával vigye, s így a Kerület adóterhe csökkenjen.*

A káptalan — érthető módon — a földesúri tulajdonába jutott Polgárból igyekezett minél nagyobb hasznot húzni, amely aztán végképp lehetetlen helyzetbe hozta a hajdúkat. A határban ugyanis megjelentek a „Káptalanbéli Urak Mező Kerülői (és) akar mely aprólékos állapotokért húztak, vontak s enerváltak, melyekkel szívünket s lelkünket bágyasztották, és széllyel való menetelre kényszerítették”²¹ —, vallották a város pusztulása után a hajdúk a Helytartótanács előtt. *E tarthatatlan kettősség, a rendkívül magas hajdúvárosi teher és a földesúri adó volt végső oka tehát a város pusztulásának.* Így látta ezt a korabeli tanú is, aki a következőket vallotta:²²

17. Uo. fr. 42. Sugár István anyaggyűjtése. Ld. 162. sz. regesztát.

18. Uo. F.2 fr. 6. Sugár István anyaggyűjtése. Ld. 184. sz. regesztát.

19. Egri érseki gazdasági levéltár 1903 D.IV. 4/d. A Csegére menekült polgáriak levele Eötvös Miklóshoz.

20. Koháry István országbíró által végrehajtott vizsgálat Polgár elnéptelenedése tárgyában. Mezőkeresztes 1721. ápr. 2. — Uo. XII—2/b. N.16. D.2 F.2. fr. 10.

21. A Csegére menekült polgáriak levele Eötvös Miklóshoz. Csege 1725. Uo. Egri érseki gazd. lt. 1903 VI. D. 4/d.

22. Uo. XII—2 b N.16 D.2 F.2 fr. 10.

„oka volna Polgár pusztulásának nem más, hanem egyszer a nemes káptalanhoz ragaszkodtak, másszor pedig a Hajdú Városokhoz, az alku szerint való summa pedig az alatt szaporodván . . .” kénytelenek voltak széteszlani.

A fentiek után egyáltalán nem csodálkozhatunk azon, ha a volt polgáriak közül senki sem telepedett meg a hajdúvárosokban.²³ E ténynek természetesen sok összetevője volt. Látnunk kell azt, hogy a hajdúvárosi jogállás e korban korántsem volt csábító, hiszen a hajdúk kiváltságaik megtartásáért komoly áldozatokat hoztak.²⁴ Fontos lélektani mozzanat lehetett az is, hogy a hajdúvárosok kiváltságát saját esetük után is ítélve korántsem láthatták biztosnak.

Az elpusztult Polgár adóterhét először a Hajdúkerületre vetették ki. A hajdúvárosok azonban minden követ megmozgattak, hogy ezen változtassanak, sőt azzal is fenyegetőztek, hogy a polgáriak példájára ők is széjelszélednek.²⁵ Az adóalap kímélése miatt az állami szervek hajlottak arra, hogy a Hajdúkerület kivánságát figyelembe vegyék. Az 1722/23-as országgyűlésen ezért az a döntés született, hogy Polgár adóterhét hat portában kell megállapítani, s a hat porta terhét Polgárnak minden más törvényhatóságtól függetlenül kell viselni. Szabolcs vármegye, a Hajdúkerület és Polgár adóterhe tehát a következőképpen alakult:²⁶

Törvényhatóság:	Portaszám:	Fizet:
Szabolcs vármegye (Kállóval):	86,5 porta	33 696 Ft 54 kr.
Hajdúvárosok	35,25 porta	13 761 Ft 58 kr.
Polgár	6 porta	2 337 Ft 22 kr.

E felosztás szerint tehát Polgárt portái tekintetében különválasztották mind a Hajdúkerulettől, mind pedig Szabolcs vármegyétől. E döntésnek a későbbiek folyamán nagy fontossága lesz, mert Polgár különös jogállásának, a *separata portának* megalapozása irányában hatott.

23. V.ö. a később közlendő névsorokkal, amelyek jelzik a polgáriak új lakhelyeit is.

24. V.ö. Rác I. i.m. 161. és Poór János: A hajdúvárosok gazdasági és társadalmi helyzete (1607—1720) (Debrecen, 1967.) 26.

25. HBL. Hajdúkerületi jkv. II. IV.A. 502 a 2. 154. A Hajdúkerület 1719. június 20-i debreceni (!) (In congregatione oppidorum Hajdonicalium in Liber civitate Debrethinensi Celebrata Determinatum) határozta: „Hogy Tekintetes Kapitány Csanádi Sámuel úr eő Kegyelme Tekintetes Nemes Városok neve alatt resolválljon Comisár úr eő Nagyságos levelére hogj Nemes Városok polgári Quantumot cum maxima injuria suis magokra nem vállalhatják s nem is vállalják míg nem eő felsége által desidáltik kicsoda és kicsoda modulitis által tartozzék azon Quantumot supportálni.” Szeptember 5-én Szoboszlón azzal fenyegetőztek, ha a polgári adóterhet róluk le nem veszik, „szélyel oszlott lakosaik modgyára” (ti. Polgárnak) ők is szétszélednek. Uo.

26. Sayglio Benedek pannonhalmi főapát naplójegyzetei. T.T. 1901. évf. II. 524. 528. A Hajdúkerület portaszámát az idézett kerületi jegyzőkönyv 1730. január 26-án 34 3/4-ben adja meg. Polgár egyébként nem szerepel III. Károly 1725-ben kelt, s a hajdúvárosok jogállását megerősítő oklevelében. Ld. Szendrey István: Hajdú-szabadságlevelek. (Debrecen, 1971) 46—48. Marczali Henrik: Magyarország története II. József korában. (Bp., 1885.) 422. old.-on Szabolcs vármegye Kálló és Polgári portaszámát együttesen adja meg.

Az elpusztult Polgár adójának problémáját, illetve újratelepítését a Helytartótanács, pontosabban annak részét alkotó Tartományi Biztosság próbálta megoldani. A munka oroszlánrésze természetesen a területileg illetékes Debreceni Kerületre várt, s annak első vezetője Eötvös Miklós ez ügyben valóban nagy szorgalommal járt el.²⁷ A puszta helyre kivetett hat portát azonban nem lehetett behajtani, mert nem volt aki fizessen. Más megoldás után kellett tehát nézni, mivel a Helytartótanács a polgári adóalapról nem mondhatott le. Kétféle terv kínálkozott a rendezésre; vagy újra benépesítik Polgárt (legkézenfekvőbbnek látszott a hajdúk visszatelepítése), vagy a polgári portákat arányosan felosztják azon vármegyék között, ahová a hajdúk menekültek. Mint látni fogjuk, mindkét megoldással próbálkoztak!

Legfontosabbnak bizonyult azonban a szétszóródott polgáriak felkutatása, hiszen így lehetett volna rávenni őket a visszatérésre. E kérdésnek külön fontosságot adott az 1723. évi 61. tc., amely kísérletet jelentett a szabadmenetelű jobbágyréteg felszámolására.²⁸ Bár e határozatot a vármegyék maguk sem értelmezték egyöntetűen, annyi mindenesetre bizonyosnak mondható, hogy az megnehezítette az egyik megyéből a másikba való költözést. Fentebb láthattuk, hogy adóterhének kifizetéséért Polgár egymaga felelt, éppen úgy mint bármely törvényhatóság. A városból való elköltözést tehát ebből a szempontból ugyanúgy csökkentette a teherbíró képességet, mint általában a vármegyék területéről történt elvándorlás. A hajdúk visszatérítésére e törvénycikk tehát bizonyos jogi alapot jelentett volna.

A kérdés azonban ennél jóval bonyolultabbnak bizonyult, mert *nagyon nyomós érvek szóltak a polgáriak szabadmenetelű jogállásának további tiszteletben tartása mellett*. A szétszóródás még jóval a fenti törvénycikk születése előtt történt, s a polgáriak hitelt érdemlően bizonyították azt is, hogy elköltözésük teljesen szabályszerűen történt. Ez különösen azok számára volt fontos, akik még 1717 előtt hagyták el a várost. Így pl. a Debrecenbe költözöttek — Hodos Mihály nemes személy, Tömösvári István szabad személy, Sós Mihály és még többen — „*minden Contributiot meg fizetvén hír adásával és az Helységbelieknek engedelmsükből*”, „*hírrel*” távoztak. Remélték is, hogy a Helytartótanács őket pártfogásba veszi, szabadmenetelűségüket elismeri, s „Polgár-ra való visszamenetelre vagy lakásra” nem fogja őket kényszeríteni.²⁹ Ez az út valóban járhatatlannak bizonyult, azért is, mert maga a visszatelepítési akciót irányító királyi biztos — Eötvös Miklós — is úgy nyilatkozott, hogy „*Eő kegyelmek között sokan*

27. A fenti kérdésre ld. *Ember Győző*: A commissariatus provinciális felállítás Magyarországon 1723-ban. (A *Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve* 1934), *Komoróczy György*: A katonai közigazgatás a Debreceni Kerületben 1723—1849 között. (Provinciális commissariatus districtus Debrecensis.) *Hadtört. Közl.* 1959. 2. 130—166. old., *Felhő Ibolya—Vörös Antal*: A helytartótanácsi levéltár. (Bp. 1961.) 17.. 67—70.. 497—500; újabban A Helvtörténet-írá: levéltári forrásai I. 1648-ig. (szerk.: *Komoróczy György*) Debrecen. 1972. 16—18. l.

28. Az 1715/101., és az 1723 61. tc-t sokoldalúan elemzi *Varga János*: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus késői századaiban. 1556—1767. (Bp. 1934.) 309. s köv. oldalakon.

29. A Debrecenbe menekült polgáriak Eötvös Miklós-hoz. 1723. február 17. HL. Egri érseki gazd. lt. 1903 VI. D. 4 d.

lévén az Armalista Nemes Emberek”.³⁰ Az egri káptalan az 1713-ban kötött szerződésben maga is elismerte a polgáriak szabadmenetelőségét, de így nyilatkozott Szabolcs vármegye is, amikor a káptalan kérését elutasította, az Egyeken lakó polgáriakat a vármegye nem kényszerítheti lakásukra vissza, mert azok mindnyájan szabadmenetelűek.³¹

A polgári hajdúk felkutatása sikerült is, s ez hamarosan újabb megoldási kísérletnek vetette meg az alapját. A következőkben módunk lesz két vármegye — Heves és Szabolcs — összeírását tanulmányoznunk. E névsorok nem teljesek, hiszen a vármegyék a saját területükön tartózkodókat nem vették számba, de nem bizonyítható az sem, hogy minden polgári hollétéről tudomást szerezték volna. A két összeírás 1723 nyarán, ill. őszén készült, s ennek ismeretében azt is megállapíthatjuk, hogy a volt hajdúk még ekkor is mozgásban voltak.

Heves vármegye összeírása:³²

Borsod vármegye

- Szederkény: Sándor Mihály, Molnár András, Székely András, Pörses István, Serfőző Péter, Nagy György.
 Palkonya: Szabó István, Tsuka István. Fuldési István, Tóth Mihály, Koroknaj István, Fehér István, Fehér Mátyás, Fiser György, Czaga Miklós, Kovács János.
 Ároktő: Mihály István, Mihály János (második), Bokor Mihály, Vida István, Vida János, Német András, Angyal István, Hajnal András, Fakó István, Szilágyi István, Túri Mihály, Suronyi Péter, Mihály Gergely, Kovács Márton, Kiss Pál, Pecze István.

Szabolcs vármegyében

- Egyek: Bakó György, Szabó Márton, Bajaki Gergely, Hajdú Mihály, Pahi János, Gellei István, Gellei Gergely, Dorics Péter, Molnár István.
 Csege: Mihály István, Czigán János, Tari István, Mihály János, Mihály István (második), Fehér András, Cserenyi Gergely, Cserenyi Gergely (második), Tanka Gergely, Bala János, Szüke István, Párti Mátyás, Balla Péter.
 Kürtös(?): Szabó György.

Bihar vármegye

- Debrecen: Hodos János, Tatár Márton, Soós Mihály, Vitéz András, Vilmányi György, Temesvári István, Hodos István, Tömösvári György.
 Keresztes:
 Várad: Goris András.
 Bors: Veres Varga.
 Kőrösladány: Arnolty István.

30. *Eötvös Miklós* levele Károlyi Sándorhoz. Füred 1727 febr. 22. Uo. XII—2/c Div. P F.9 N.459.

31. Uo. XII—2/b. N.16 D.2 F.2 fr.20

32. Uo. fr. 16.

A Kunságban

Kevi (Türkeve): Hodos János, Hodos Dávid, Hodos Mihály, Mihály András, Cziki János, Nagy Mihály, Kiss Istók, Mihály János.

Kisújszállás: Mihály János, Farkas György, Czaga István, Ola András, Szabó György, Szabó György (második), Kiss Miklós, Hülyes János, Ola István, Szabó Mihály, Kovács Mátyus, Lévai István.

Madaras: Boros Tamás, Gyarmati István, Megyeri Pál.

Karcagújszállás: Szilágyi István, Horvát Ferenc, Vas György, Seres Benke.

Pest vármegye

Körös: Czigán Miklós, Körössi István.

Szabolcs vármegye kimutatása.³³

Borsod vármegye

Szederkény: Serfőző István, Székely András, Eötvös Gáspár, Szabó András, Kádár István, Polyk Tamás, Belényesi István, Fazokos Márton, Soos János, Juhász Ferenc, Karakas István, Ispán János, Ispán István.

Palkonya: Nagy István, Tót István, Kalóz Gergely, Erdős István, Tapassi István, Kiss Simon András, Hegedüs Imre, Varga György, Oláh István, Nemes Mihály, Szabó Gergely, Nagy János, Fisser György, Karandi István, Túri Mihály, Dragó György, Polyk Gáspár, Pásztor Márton, Fegyverneki István.

Ároktő: Ifjabb Mihály István, Mihály Márton, Móricz János. Móricz György, Lövei Pál, Karakas György, Pecze István, Törös János, Szőcs Gáspár, Zongh Ferenczné, Torkos János, Bulyaki János, Hodos András, Nagy István, Sz. Mihályi Mihály, Vajda István, Hodos Gergely, Varga András, Somogyi Péter, Juhász István, Varga Mihály, Nagy Mihály, Gyöngyösi András, Gyöngyössi István, Füle János, Füle István, Vizesi György, Vas Mihály, Horogh György.

Tiszaeszlár: Doczi Ferenc, Tót István, Juhász István, Vajda Gergely, Kalocsa János.

Bihar vármegyében

Várad: Csavai János.

Keresztes: Keresztes János, Szabó István.

33. Uo. Egri érseki gazd. lt. 1903 VI. D. 4/d. A Szabolcs-Szatmár megyei levéltárban, Szabolcs vármegye levéltárában az 1720-as összeírás kötetének végén szintén található egy polgári hajdúlista. Sajnos ez nem jelöli az új lakóhelyet. Ócsöd egyébként nem tartozott Heves és Külső-Szolnok vármegyéhez, hanem Békés megye fennhatósága alatt állott. V.ö. *Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára*. (Pest 1851.) és *Görög Demeter: Magyar Átlás*, azaz Magyar, Horvát és Tót országok Vármegyéi s Szabad Kerületei és a határ őrző Katonaság Vidékeinek közönséges és különös Tábláji. Viennae. 1802—1811. 41. tábla.

Püspöki: Szilágyi István.
 Derecske: Kiss Varró János, Alter Varró János.
 Kaba: Nagy András, Szócs János.

Békés vármegye

Kőrösladány: Mészáros Mihály, Mészáros István, Tot Mihály, ifj. Tot János, Varsa Tamás, Varsa István, Tot András, Tot György, Tott János.
 Gyoma: Velkeneczi András, Tot István, Kis András, ifj. Kis András.
 Békés: Faragó János, Pókó András, Üszögi Péter, Pikó János, Vizesi János.
 Szeghalom: Patai János.

Heves és Külső-Szolnok vármegye

Órs: Nagy János, Nagy István, Nagy Mátyás, Derekas János, Juhász János.
 Túr: Derekas Mihály, Ágoston István.
 Öcsöd: Sülye Mihály, Sülye János.
 Törökszentmiklós: Kalóz Mihály, Csati Gergely, Gergely Gergely.
 Heves: Pap János.
 Földvár: Szecsi Mihály, Levay János, Szócs János.
 Derzs: Botos Gáspár.
 Abád: Dalmi Pál.

A Kunságban

Kevi (Túrkeve): Hodos Gáspár, Hodos Dávid, Cséki István, Kiss István, Szabó Miklós, Nagy Gergely, Barna István.
 Karcagújszállás: Barna János, Cser István, Bojtár István, Sallai György, Czibere Mihály, Sipos György, Keresztesi Bálint.
 Kunhegyes: Kun Márton, Vadai Mátyás, Kun István, Csavargó János, Nagy Márton, Kun György, Pap József, Bohály István, Bommár János, Békési György.
 Kisújszállás: Oláh Pál, Kis Márton, Thúri István, Kovács Ferenc, Kolis János.
 Polgáron pedig még ezek tartózkodnak:
 Szőke Gáspár, Szepsi István, Szepsi János, Filep János, Filep István, Nagy István, Szabó György, Bódvay István, Tokóy István, Szél János.

E névsorok vizsgálata alapján megállapíthatjuk, hogy az egyes helyekre költözettek között sok esetben rokonsági kötelékek állottak fent, tehát a családok, vagy nagycsaládok együtt választották meg új lakóhelyüket. Másik érdekes tanulság abban áll, hogy világosan két nagy csoportra oszthatjuk az új lakóhelyre költözött hajdúkat. *Az egyik réteg a környező falvakban húzta meg magát, míg a többiek a török hódoltság alól felszabadult, ekkor még jórészt néptelen alföldi területekre húzódtak le.* Ez utóbbiak számítását nyilván döntően befolyásolta az, hogy ekkor itt kedvező feltételek mellett telepedhettek meg, míg a környező falvakban meghúzódtak talán gondoltak az esetleges visszatérésre is. A két névsor között lé-

nyeges eltéréseket tapasztalhatunk, s az nem magyarázható csupán az összeírás esetlegességével. Mint látni fogjuk az adózás miatt a volt polgáriak új lakhelyükön sem számíthattak nyugalomra, s ez okozta újból való migrációjukat is.

Mivel Polgár újratelepítése az adott pillanatban nem sikerülhetett, a Helytartótanács — Eötvös Miklós javaslatára — az adóalap megmentése végett ahhoz a megoldáshoz folyamodott, hogy *Polgár hat portáját felosztotta azon vármegyék között, ahová a volt hajdúk szétszéledtek*. A hat portát a következőképpen vetették ki:³⁴

<i>Törvényhatóság</i>	<i>Portaszám</i>
Polgár	2
Borsod	1,5
Heves és Kunság	1,25
Szabolcs	1
Bihar	1 8
Békés	1 8
Összesen	6

A vármegyék a Helytartótanács eme döntését annál is inkább sérelmezték, mert a polgáriak az 1720-as összeíráskor már bekerültek az illető vármegye adózó népe közé. Így 1720-ban jelenlétükkel egyszer már növelték az illető megye gazdasági erejét, s így hozzájárulhattak a portaszám esetleges növekedéséhez, tehát szaporították a vármegyére kivetett adóterhet. 1720-ban például Csegén „a polgári felek... felette szorosan conscribáltattak, a kik is a Portiot... megfizették, és quartélyosokat tartottak, úgy szintén, mint az itt való Csegei több lakosok”. Az adózást egyesek olyan súlyosnak érezték, hogy az Egyekre menekültek pl. célszerűnek tartották a vármegyét is elhagyni, s „az el viselhetetlen teher miatt” átköltözni Hevesbe.

A fentiek után nem csodálkozhatunk azon, ha a vármegyék nem örültek a polgári jövevényeknek, ugyanis a Helytartótanács döntése következtében immár kétszeresen is növelték a vármegyére jutó adóterhet. Heves vármegye például egyszerűen kitiltotta őket, pedig 1723 előtt „némelyek közülünk Esztendeig, úgy némelyek két Esztendeig ezen nemes Vármegyének terhét mindenben az Helységgel együtt viseltük” — panaszkodtak. A vármegyei teher alól mentesítették ugyan őket, „de tovább való lakásunk... meg nem engedtetett.” Így aztán kénytelenek voltak visszahúzódní Szabolcs vármegyébe, Egyekre. Hasonló sorsuk volt az Ároktőre és Palkonyára (Borsod) menekülteknek is. 1723-ig ők is fizették a vármegye által kivetett adót, 1723-ban a „Nemes Vármegye” össze is íratta őket, de végül mentesítést nyertek Borsod terhe alól; bár ezt ők továbbra is szívesen fizették volna. Borsod magatartása világos, csupán azért mentesítette a volt polgáriakat, hogy a vármegyére kivetett másfél portát rajtuk vegye meg. Aligha tévedünk, amikor úgy vélekedünk, hogy a volt hajdúk így lényegesen rosszabban jártak. Ezért hangoztatták is eleget a polgáriak, hogy

34. HL. Egri érseki gazd. lt. 1903 VI. d 4/d. Polgár esetében feltételként szabták, hogy az be legyen népesítve.

szívesen viselnék Borsod vármegye terhét. Legrosszabbul a Szederkénybe menekültek jártak, mert a község a vármegye mentesítését vonakodott végrehajtani, s a polgáriakra „személy szerint vetett az Helység bizonyos Summát.”³⁵

A polgári adóalap kérdését így nem lehetett véglegesen megoldani, főleg azért, mert az érintett felek ellenállása nagy volt. Az egri káptalan is a nádorhoz folyamodott akkor, amikor a polgáriak adótartozása miatt katonai beszállásolással zaklatták. Tiltakozásukban hangoztatták, hogy Polgár „Pusztasága miatt Esztendőnként való Taxante nem fizetésével” a káptalan károsodik, s ezért kényszerülne „Ország végzésére és Országunk törvénye ellen... Portáinak Quantuma fizetésére?”³⁶ Az adóteher felosztása „csak személyeknek conscriptiójából lett, az Polgári felek pedig Isten tudja hova szaladtak” —, vélekedett a káptalan. A Jászkunság pedig egyenesen azt mutatta ki, hogy a legutolsó országos összeírás óta nagyjából annyi lakos vándorolt el területéről, mint amennyivel a polgáriak beköltözése révén gyarapodott.³⁷

A polgári adóalap kérdését hosszabb távon is megnyugtató módon csak Polgár benépesítésével lehetett megoldani. Továbbra is első-sorban régi lakói jöhettek számításba, s e téren kedvező helyzetet teremtett az, hogy az 1723-as országgyűlésen a portaszámot felére csökkentették és azt leválasztották a Hajdúkerületről. Ezzel az intézkedéssel tehát a visszaköltözés egyik lényeges akadálya elhárult. A királyi biztos — Eötvös Miklós — ezért minden igyekezetét arra fordította, hogy elhárítsa a másik, utolsó akadályt is. *Nyélbe kellett ütnie a káptalan és a hajdúk egyezkedését.* Az idő múlásával azonban ez egyre nehezebbnek bizonyult! A káptalannak ugyan Polgár benépesítése a haszonvételek elmaradása miatt — nagyföntosságú kérdésnek bizonyult, ugyanakkor azonban erős szándékában állott a kialakult új helyzetet a maga javára fordítani. *Mindenekelőtt hallani sem akart arról, hogy a hajdúk az 1713-ban kötött szerződés mellett telepedjenek vissza.* Ennek érdekében a kivárás módszeréhez folyamodott, s nagy türelmet tanúsított. E megfontolásból magyarázható például, hogy a város pusztulása után a magukat meggondolt hajdúkat sem engedte visszatelepedni, „seött egynéhányan a kik vissza mentek is közüllünk Méltóságos Urak el nem szenvedvén *Polgárral ki verették*” — panaszták a Csegére menekültek.³⁸

Eötvös Miklós a hajdúkkal való egyezkedés során felkereste a Nagykunság falvait, városait, de nem jutott eredményre. A Kunságba költözők arra hivatkoztak, hogy a borsodi és szabolcsi társaik nélkül nem dönthetnek. A királyi biztos ezért az érintett felek részére 1725. február 20-ra Debrecenben tárgyalást tűzött ki, ahol aztán a hajdúkon kívül képvisel-

35. Uo. A fent idézett adatok ebben az iratcsomóban találhatók.

36. Az egri káptalan a nádornak. Eger 1723 dec. 3. — Uo. XII—2/b N.16 D.2 F.2 fr. 14.

37. Uo. Egri érseki gazd. lt. 1903 D VI. 4/d. „Specificatio incolarum ex Districtibus Jazigum et Majoris Cumaniae ad infrascriptos Comitatos peractam praeteritam Generalem Regni Conscriptionem transmigrationem...”

38. Uo. A Csegére menekült polgáriak levele Eötvös Miklóshoz: „míg még hazaink, s egyéb Épületeink el nem pusztultanak... kevénytunk volna vissza szállanunk.”

tette magát az egri káptalan, Szabolcs és Heves vármegye is.³⁹ Heves vármegye 1725. február 17-én a gyöngyösi partikuláris congregation Kozma Boldizsár jurátust bízta meg a részvétellel, akitől nagyon remélték, hogy jó hírekkel tér haza.⁴⁰ Az Egri Székesegyház Káptalanja a tárgyalásra — teljhatalmú megbízottként — Kohányi Miklós ungvári főesperest és káptalani tagot bízta meg, s számára írásban rögzítették a visszatelepedés feltételeit, s a követendő taktikát is:⁴¹

1. A tárgyalások alatt igyekezzék jó viszonyt kiépíteni Eötvös Miklóssal, s a hajdúkat is igyekezzen rávenni a visszatérésre.

2. A tartós megegyezés érdekében ne tegyen semmit a káptalan rovására, de a polgáriakat se riassza el. Ajánlja fel nekik Polgár városának határát a hozzátartozó praediumokkal, Csősszel (Csúz), Kékesegyházával és Perékkal(?).⁴² E területet a lakosok szabadon használhatják akár szántással, akár legeltetéssel. Oda lehet adni nekik Szentmargita pusztát is. A káptalan azonban fenntartja magának mindazon jogokat, amelyek a földesúri jogból következnek, a mészárszék jogát, az idegenek által fizetett legeltetési bért is. A halászházakból az uraság tetszés szerint választhat magának; a halászhely *rekeszt* is a városnak kell gondozni. A tiszai átkelőhely a káptalan kizárólagos tulajdonába kerül, amely egyébként is Kisfalud területén fekszik.

3. A lakosok teljesítsék a következőket: *Tizedet szolgáltatassanak mindenből, terményből és jószágból, amiből az szokás. Évente kötelesek az uraság részére kaszálni, s azt boglyába is rakni. Minden pár vonó marha után adjanak egy birodalmi tallért, a zsellérek pedig egy rhénes forintot. Tíz juh vagy egy fejős tehén után kötelesek beszolgáltatni egy meszely olvasztott vaját.*

4. A saját halfogásukból *harmadot adnak*, az urasági halászathoz pedig elegendő embert állítanak.

5. A város beszolgáltat még két jól hízott ártánydisznót.

6. A bűnösöket saját hatáskörükben megbüntethetik 12 rhénes forintig. Ennél súlyosabb bűnügyben a káptalan dönt, mivel az *pallosjoggal* is rendelkezik.

A debreceni tárgyalások két napig tartottak, s bár Eötvös Miklós minden erővel azon fáradozott, hogy a volt hajdúkat rábírja a visszatérésre, döntés nem született. Végül újabb tárgyalásban állapodtak meg, s az érdekelt felek március 8-án találkoztak újra *Eötvös Miklós* vásárosnaményi házánál. Döntés azonban ekkor sem történt, s a szétszóródott polgáriak megmaradtak új lakhelyükön.⁴³

39. Uo. *Eötvös Miklós* kerületi biztos véleményes jelentése Polgár ügyében. 1725 máj. 25.

40. Uo. Heves és Külső-Szolnok vármegye alispánja *Eötvös Miklóshoz*. Gyöngyös 1725 febr. 17.

41. Uo. *Stephano Kohányi* Archi Diacono Ungváriensis Decano Nostro Instructis.....

42. „Et quidem offerendo ipsis Territorium oppidi Polgár cum Praediis eidem conjunctis Csúz, Kékesegyháza et Perék cum omnibus appertinentis...” Perék nevű határrész azonban Polgáron ismeretlen, szerepel viszont a jászói konvent 1299. ápr. 16-án kelt jelentésében Cheuzd-el együtt. A határleírást a káptalan nyilván a levéltárban található oklevél alapján készítette, s így kerülhetett a Bereg vármegyei Perék — tévedés folytán — a polgári határrészek közé. Sugár István gyűjtése. Ld. 3. sz. regeszta.

43. Uo. *Eötvös Miklós* jelentése a Helytartótanácsához.

A kudarc oka kétségtelen az egri káptalan kemény feltételeiben rejtett. Nem tudjuk azt, hogy Kohányi főesperes a tárgyalások alatt engedett-e az Egerből hozott utasításokból. Ha ilyesmi történt is, az semmi esetre sem lehetett jelentős. A káptalan követelései pedig olyan súlyosak voltak, a jobbágyi függésnek olyan nehéz változatát jelentették, amelynél a polgáriak könnyűszerrel jobbat találhattak maguknak. A Rákóczi-szabadságharc után kibontakozó nagy telepítési lázban *ilyen feltételek mellett pusztai helyet nem lehetett benépesíteni*. A káptalannak ezt tudnia kellett, s nem valószínűtlen ezért az az állításunk, hogy a földesúrnak *ekkor már nem állott érdekében a hajdúk visszatérése*. A későbbi fejleményekből valószínű, hogy már ekkor gondolhattak Polgár és Szentmargita kettéválasztására, a hajdúk pedig a szentmargitai pusztáról semmilyen körülmények között nem mondtak volna le.

A Helytartótanács, illetve a Tartományi Biztosság természetesen nem elégedhetett meg a tárgyalások zsákutcába jutásával, s 1726-ban tovább szorgalmazta Polgár benépesítését és a megszakadt tárgyalások felvételét.⁴⁴ Az újabb egyezkedési kísérletre 1727. február 21-én Tiszafüreden került sor. E tárgyalások fontosságára mi sem jellemzőbb, mint az, hogy az egri püspök, Erdődi Gábor maga is sürgette a káptalant, hogy az minél előbb teljhatalmú megbízottat küldjön ki. Eötvös Miklós már tárgyal a polgáriakkal, s ez könnyen a káptalan rovására történhet —, írja. A helyzet láttán feltétlenül hasznosnak vélte, ha a küldöttek nem üres zsebbel érkeznek, mert ha „ő kegyelmek fel hozhatnának magokkal kétezer forintokat”, akkor nem lenne „fogyatkozás a dologban.”⁴⁵ A püspök megvesztegetési terve annál is inkább indokolt lehetett, mert — mint látni fogjuk — Eötvös Miklós *hajlott a volt hajdúk álláspontjának elfogadására*, a káptalan pedig továbbra is változatlanul kemény feltételeket szabott.

Mindenekelőtt nem volt hajlandó érdemben változtatni az 1725-ben is követelt jobbágyi szolgáltatásokon.⁴⁶ Továbbra is ugyanazt a pénzbeli tartozást, munkajáradékot és az „igaz” dézsmát követelte, mint tette azt Debrecenben. A feltételek záradéka itt már azt a veszélyes fenyegetést is tartalmazta, hogy a földesúr „mindennemű just és peculiumokat, melly Törvény szerint is az Uraságokat szoktak illetni a Nemes Căptalan magának ex integra rezervállyá.” Ennek írásba foglalása megteremtette az alapot arra, hogy (elfogadás esetén) a földesúr alkalmas pillanatban megindítsa támadását a jobbágyi terhek további fokozására. *Legnagyobb változást azonban a polgári határ értelmezése jelentette*, a káptalan ugyanis nem volt hajlandó többé *Szentmargitát is ide érteni*. A volt hajdúk visszatepedés esetén így csak a tulajdonképpeni polgári határt, Csősz és Kékes-egyháza praediumokkal használhatták volna. A káptalan Szentmargitát (ehhez csatolná Szentmiklós praediumot) külön is be szándékozott népesí-

44. Uo. XII—2/b. N.16. D.2 F.2 fr. 2

45. Uo. fr. 23 „Minémű Plenipotentiával pedig fel jöttek a Polgáriak, directione et informatione.... ezért a N. káptalan is adgyon a maga deputatusainak tellyes Plenipotenciát”.

46. A káptalan álláspontjának ismertetése: Az Nemes Egri Căptalan Declarația és kívánsága azok eránt, kik a Tiszán túl való pusztáit megh akarják szállani e képpen következniék... Füred 1727 febr. 21. — Uo. fr. 22. Valamivel későbbi, nem hiteles másolata: SzL. Act. Pol. Fasc. 42. No. 318. 1741.

teni, s az egykori polgáriakat választás elé állította: vagy Polgárt, vagy Szentmargitát szállhatják csak meg, mindkettőt azonban nem. E feltételek láttán napnál világosabb, hogy a káptalan immár végképp letett az egykori lakók visszatelepítéséről, s ez annál inkább így lehetett, mert ekkor már sikerült más telepéseket toborozni, akik készek az egykori hajdúváros határának „akár egyikét, akár másikát megh szállani.”

A hajdúk a tárgyalásokon szokásukhoz híven megbízottakkal (plenipotenciáriusokkal) képviseltették magukat. A küldöttek a következő helyekről érkeztek: Keviből (2), Madarásról (1), Egyekről (2), Csegéről (3), Ároktőről (3), Palkonyáról (2), Szederkényből (2).⁴⁷ E lista alapján láthatjuk, hogy a tárgyalásokon a volt polgáriak minden jelentősebb csoportja jelen volt. A küldöttek a tárgyalások alatt kitartóan ragaszkodtak az 1713-as szerződéshez, s ettől semmilyen körülmények között nem voltak hajlandók elállni.⁴⁸ Hallani sem akartak Polgár és Szentmargita kettéválasztásáról, s kijelentették, hogy Szentmargita és Szentmiklós nélkül „teljességgel semmit sem ér Polgár magában.” A káptalan feltételeit maga Eötvös Miklós is olyan súlyosnak érezte, hogy azt a maga teljességében közölni sem merte a hajdúkkal. Károlyi Sándorhoz intézett levelében nyíltan megírta, hogy a káptalan feltételei rendkívül terhesek, s azt végképp elképzelhetetlennek tartotta, „hogy olyan censusra, majd mint egy Jobbágyságra . . . lekössék magokat . . .”, mert nemes ember is akad szép számmal közöttük. Azt hangoztatta, hogy vagy az 1713-as szerződést újítsák meg, vagy pedig más taksás helyek mintájára mindkét fél újra egyezzen meg,⁴⁹ mert e „szokatlan dologra bajos szabad embereket kényszeríteni.” A taksás-árendás viszonyt teljes mértékben összeegyeztethetőnek tartotta a káptalan földesúri jogával. Elsősorban az adóalap sorsa nyugtalanította, mert úgy látta, hogy „ilyenformán az mint a Tekintetes Nemes Cáptalan igyekszik soha meg nem ülik Polgárt, és a Polgári Portáknak Fundusa oda leszen.”

Az egyezkedési kísérlet a kibékíthetetlen ellentétek miatt azonban újra megfeneklett, s egyedül csak azzal a sovány eredménnyel járt, hogy a tárgyaló felek számára újabb időpontot jelöltek ki. 1727. március 15-én Pozsonyban a Helytartótanács előtt kellett volna újra felvenni a tárgyalások fonalát.⁵⁰ A pozsonyi eseményekről semmi közelebbit nem tudunk, csupán annyit, hogy a polgáriak plenipotenciáriusai érveiket felsorakoztató beadványt nyújtottak be a Helytartótanácsához. A káptalannak mint fentebb már láttuk, közben sikerült embereket toborozni, akik hajlandók voltak Polgárt Szentmargita nélkül is megszállani.⁵¹ A hajdúktól megkívánt jobbá-

47. HL. XII—2/b N.16 D.2 F.2 fr. 23.

48. A volt hajdúk álláspontját lásd: *Eötvös Miklós* Károlyi Sándornak Füred 1727 febr. 22. Uo. XII—2/c Div. P. F. 9. N. 459. *Károlyi Sándor* a Helytartótanács szervezését képező Tartományi Bizottság (Commissariatus Provincialis) első igazgatója volt. V.ö. *Komoróczy Gy.* i.m. (A katonai közigazgatás . . .) 136. old.

49. „csekély opinio a volna, vagy fellyebb irt contractus (1713-as) stabilizáltassék, vagy pediglen ad norman aliorum Taxalistiorum Locorum bis partibus existentibus reducaltassanak”. Uo.

50. „Pro 15 affuturi Men. Martii megemlített Polgári felek constituált Plenipotenciáriusai . . . Posonba a Felséges Consilium előtt meg fognak jelenni, úgy a Ns Captalan részirül is . . .” Uo.

51. A volt polgáriakon kívül „mások is insinuálták magokat, a kik készek akár egyikét, akár másikát megh szállani . . .” (Ti. Polgárt vagy Szentmargitát.) Lásd 46-es jegyzet.

gyi szolgáltatásokat — mint látni fogjuk — ők sem fogadták el, s csak a kor realitásának megfelelő teher hordozása mellett voltak hajlandók a pusztá helyet benépesíteni.⁵²

A hajdúk közösségi élete Polgár pusztulása után nem szűnt meg automatikusan, a közös sors a szétszóródás után is rájuk kényszerítette az együvé tartozás tudatát. Tudomásunk van pl. arról, hogy a káptalan a város pusztulása után földesúri követelésként — elmaradt tartozásuk fejében — ötszáz német forintot „szolgabíró által” hajtott be rajtuk.⁵³ A vármegye ezt nyilván maguknak a polgáriaknak a segítségével hajthatta végre. Hasonló módszerrel készültek a polgáriak lakhelyét felkutató listák is. Így pl. Szabolcs vármegye összeírása — amelyet Szunyogh György szolgabíró irányításával állítottak össze — csak a Csegére menekült „Üdösbik és ifjabbik Mihály István uramék” közreműködésével jöhetett létre. Ők mondták meg ugyanis az „el széledett Lakosoknak residentiajokat.”⁵⁴ A káptalannal folytatott egyezkedéseken megjelenő plenipotenciáriusok kiküldése ugyancsak kétségtelen jele egyfajta közösség létezésének. Az e fajta összekötő kapcsok mindaddig fentálltak, míg csak Polgár ténylegesen újra nem települt.

Rendkívül izgalmas és további kutatásra érdemes téma megvizsgálni azt, hogy a polgári hajdúk hogyan illeszkedtek be újonnan választott közösségük keretébe. Példaként tekintsük meg a Túrkevére költözött Mihály János és Barna István sorsának alakulását. Maga az a tény, hogy a fentiek a Kunságba költöztek jelzi, hogy *elvesztett hajdúkiváltságaik helyett jászkun szabadparaszti privilégium megszerzésére törekedtek*. Mivel e területet a kamara eladta a német lovagrendnek, e törekvés csak a föld megváltásával, az ún. *redemptióval* volt elérhető. A Túrkevére eső összegnek előteremtésében mindkét egykori polgári hajdú jelentős szerepet vállalt. Mihály János egymaga 22 rovás (1 rovás = 22 rh. ft) összeget fizetett, s ezzel a redemptusok közt a legelső lett Túrkevéen. Barna István is a maga 14 rovásával az első között volt. Túrkeve helynévanyagának vizsgálata azt is bizonyította, hogy a város újraterelítésében, ill. a redemptióban jelentős szerepet játszottak a kiváltságukat veszített bihari és zempléni hajdútelepek lakói,⁵⁵ s mint láttuk a volt polgári hajdúk is ugyanezt a funkciót töltötték be.

POLGÁR ÚJRATELEPÍTÉSE

A káptalan a visszaperelt — több mint 60 000 holdnyi — polgári és szentmargitai határból minél nagyobb hasznot igyekezett húzni. Láttuk azt, hogy az uraság emberei már a hajdúkorszak utolsó éveiben megjelentek a város határában, de a pusztán maradt területre is gondot fordítottak. A káptalani terület épségének megőrzése végett újította meg az uraság tisztartója — 1721. május 9-én — a polgári és bőszőrményi határokat. A Haty-

52. Lásd a következő fejezetet.

53. Uo. XII—2/b N.16 D.2 F.2 fr. 10.

54. Uo. Egri érseki gazd. lt. 1903 D. VI. 4/d.

55. A turkevei redemptus névsort közölte és a családnevek vizsgálatát elvégezte *Dankó Imre*: Túrkevei család és ragadvány nevek társadalmi vonatkozásai. M. Ny. 1953. évf. 5—6. sz. 375. s köv. oldalakon. Vesd össze a fentiekben közölt névsorokkal.

tyastól fogva a Hortobágyig 11, a Hármas határtól kezdve túl a Hattyasig 13, összesen 24 határdomb került ekkor megújításra.⁵⁶ Minden okunk megvan azt állítani, hogy az elhagyott város határára az újratelepítésig folyamatosan vigyáztak az uraság emberei. Az ispánok jelenléte azért is indokolt volt, mert a káptalan bérbeadás útján is pénzét akart látni a pusztán maradt területtől. Szentmargitát már 1718-ban(!) debreceni polgároknak adták bérbe — legeltetésre — 178 magyar forint és 13 kr-ért.⁵⁷ 1729-ben pedig 160 rhénes forintért árendálták, de a káptalan ekkor már fenntartotta magának a szántóföldek hasznát, a halászóvizek és az erdő haszonvétele.⁵⁸ A tulajdonképpeni polgári határt is így igyekeztek hasznosítani. 1722 táján pl. Viczény Mihály gulyája számára béreltek legelőt a határ némely részén a polgári ispántól, Nagy Istvántól.⁵⁹ A község újratelepítésének pillanatában is számolnunk kell a határban a debreceni gazdák jelenlétével, akik itt a káptalan engedelméből legeltettek.⁶⁰

Külön figyelmet érdemel az a kérdés, hogy a pusztán maradt Polgár vajon valóban teljes lakatlan volt-e? Bár a hivatalos iratok a kérdéses időben (1717—1727) egyértelműen desertának, lakatlannak mondják, egyéb források figyelembevételével e megállapítást módosítani kell. Mint láttuk Szabolcs vármegye 1724-ben készült összeírása mintegy tíz hajdúcsaládról tud Polgáron, de bizonyos jelek arra is utalnak, hogy más, nem hajdú szabadmenetelű emberek is ottont kerestek maguknak az elpusztult város háza között. Juhász János pl. azt vallotta, hogy 1722-ben költözött Polgárra.⁶¹ E népesség jogi helyzetéről azonban közelebbit nem tudunk mondani.

Rendkívül érdekes megvizsgálni az ún. hajdúkontinuitás (továbbélés) kérdését is. Az eddigi történeti irodalom különösebb megindoklás nélkül tényként könyvelte el azt, hogy egy bizonyos hajdúréteg megérte a káptalani telepítés időszakát, s így számolnunk kell a régi lakosság egy részének a továbbélésével.⁶² Ez azonban nem bizonyítható! Igaz ugyan, hogy

56. Hiteles másolat 1783-ból Hajdúböszörmény protocollumból. HL. XII—2/b. N.16 D.2 F.5 fr. 5.

57. Uo. XII. 2/d. N. 57. 90. Urbariumok. Szentmargita címszó alatt. Anno 1718 Dnus Michael Baranyai Debreceniensis Dnus Levai cum adjunctis...

58. „reservando Venerabili Capituli terras arrabiles, piscationem et Silvas...” Uo.

59. Tanúkihallgatási jkv. 1762-ből. Ónodi György 54 éves büdi lakos vallotta: „Ezelőtt 40 esztendőkkal a Tanu Néhay Viczény Mihály Ur Gulyája mellett bojtároskodván...” Uo. XII—2/c. N. 16. D.2 F.441.

60. A polgári határban a debreceni bíró gulyájának árendáltak kb. 20 eszten-deig. Uo.

61. Tanúkihallgatási jkv. Eger 1729 júl. 23. „Szent Mihály nap után lesz hét esz-tendeje, hogy a Fatens Polgáron lakik. — Uo. XII—2/b N.16 D.2 F.2 fr. 29.

62. E nézet először Sillery Gábornál tűnt fel: „egy része a polgári hajdúknak megadta magát sorsának, fölvette a jobbágyi ígát...” (Varga G. i.m. 62.). A későbbi történeti munkák e megállapítást csaknem szösz szerint átvették. Szabolcs vármegye története (szerk. Borovszky Samu) Bp. én. 465. — A „hajdúk egy része kivándorolt, más része megadta magát sorsának s job-bágyorsba süllyedt”. Calamus: Bocskay hadi népe (Debreceni Képes Ka-lendárium 1906. 111.) „Ekkor a polgári hajdúk egyrésze megadta magát sor-sának és fölvette a jobbágyi ígát...” Rácz I. i.m. 153. „Polgár volt hajdú-lakosságának egy része előbbi lakhelyén vállalta a jobbágyorsot...” Nem bizonyíték Bencsik János: Pásztorkodás a Hortobágy északi legelőterületén a XVIII. század végétől (Debrecen 1969.) 8. old.-on közölt lista sem, hiszen az az 1724-es állapotokra vonatkozik, míg a mezőváros tényleges újratelepítése

a már többször említett 1724-es hajdúnévsor említ Polgáron hajdúkat, ezek közül azonban egy sem található meg a telepítést követően készült jobbágylisták egyikén sem. A hajdúk utolsó csoportja minden bizonnyal a hadiadó miatt szóródhatott szét, láttuk ugyanis, hogy 1723-ban a hat polgári porta felosztásánál Polgárra kettő esett, s ez az itt maradt néhány család számára példátlanul súlyos adóterhet jelentett. A hajdútovábbélés ellen szól az a tény is, hogy a káptalani telepítésű Polgár tiszta katolikus közösség volt, amely érvként hangoztatta helyzete jobbítására, hogy „környes körül eretnekek között” élnek, s az „igazi Római Catholica Religiót” gyarapítják.⁶³ Odri András is közvetlenül a telepítés után az itt talált Márton nevű molnárt azért kergette el, mert az kálvinista volt, s helyette „pápistát” akart hozatni.⁶⁴ Összegezve álláspontunkat, a következőket állapíthatjuk meg; megítélésünk szerint a *hajdútovábbélés nem bizonyítható, valószínű nem is volt*. Más közben behúzódtott lakosokat azonban találhattak itt az új telepesek, bizonyítja ezt az is, hogy az új lakosok még épen találták a „vészi” malmot, s még két szárazmalmot: sőt „az új szállók is őrlöttek rajta”.⁶⁵

A káptalan számára az utolsó időszakban különösen fontossá vált Polgár benépesítése, nem utolsósorban a Helytartótanács nyomása miatt. A telepesek toborzásának legkésőbb 1726 őszén meg kellett kezdődni, mert 1727 februárjában már tudunk egy kis közösség létezéséről, akik Polgárt készülnek megszállani.⁶⁶ E toborzás részletei ismeretlenek előttünk, azt sem tudjuk pontosan, hogy az milyen területen folyt. Az eddigi történeti munkák — konkrét bizonyítékok nélkül — arra az álláspontra helyezkedtek, hogy az új lakosok az egri káptalan hevesi, mátraalji jobbágysai közül kerültek ki.⁶⁷ E *feltevés azonban szintén nem bizonyítható!* Két tényező figyelembevétele pedig különös óvatosságra int. Az egyik Heves vármegye konkrét történeti helyzetében rejlik. E törvényhatóság déli része ugyanis a török kiűzése után maga is pusztta volt, amely benépesítésre várt. Nem lehetett tehát abban a helyzetben, hogy telepeseket bocsásson ki. Heves megye tiszafüredi és hevesi járása, nem is beszélve a külső-szolnoki részéről az 1720-as és 1730-as években ideális területe volt a külső vármegyéből történő bevándorlásnak. Heves megye emiatt a többi vármegye állandó támadásának keresztútjében állott, sőt pontosan Szabolcs 1721-ben „látván helységei romlását és utolsó pusztulását *lakosságának Hevesbe történt veszedelmes átköltözése miatt*”, egyenesen katonai execu-

három évvel később történt. Ráadásul *Sillye Gábor* adata minden jel szerint egyszerű sajtóhibának bizonyul. A katonai beavatkozás *Sillye* i. művében ugyanis 1723-ban következett volna be (ebben az időben Polgár már régen pusztta) s e monográfia munkálatai közben derült az ki, hogy a katonai beavatkozás valójában 1713-ban történt.

63. Polgáriak a káptalannak. Év nélkül (1734 körül). HL. XII—2/b N.16 D.2 F.4 fr. 15. és 18. (Ugyanők a káptalannak. Év nélkül, de 1729 körül.)

64. A molnár Kövesdre költözött. Tanúkihallgatás jkv. Eger 1729. júl. 23. — Uo. F. 2 fr. 29.

65. A tanúk egybehangzóan állították, hogy a malmok 1727-ben még épségben voltak, s azok Odri hatalmaskodása következtében pusztultak el. A malmkövet pl. az újbárosiakkal rosszabbra cserélte el.

66. Lásd a 46-os jegyzetet.

67. Vö. *Rácz* I. i.m. 153. *Bencsik* J. i.m. 8. legújabban *Poór János*: Mezőgazdaság a XVII. és XVIII. században (Hajdúböszörmény története. Szerk. Szendrey István) Debrecen 1973, 324.

tiót helyezett kilátásba. 1729-ben pedig az *országgyűlés előtt emelt panaszt Hevesre az állandó jobbágyszökés és vándorlás miatt*. A tendencia tehát éppen fordított volt, nem Hevesből Szabolcsba, hanem Szabolcsból Hevesbe irányult a kérdéses időben a jobbágyok vándorlása.⁶⁸

A másik, nyomósabb tényező a káptalan földesúri érdeke. Nehezen képzelhető el ugyanis, hogy a káptalan saját jobbágyait hozta volna Polgárra, hiszen közismert, hogy a jobbágy akkor változtatott lakóhelyet, ha kedvezőbb körülmények közé jutott. Ez egyértelmű lett volna a káptalan földesúri haszonvételének a csökkenésével, s ezért e megoldás részéről csak legutolsó esetben jöhetett számításba. Itt utalnék arra a tényre is, hogy az egri püspökség és a vármegye (Heves) között a legszorosabb kapcsolat állott fenn, hiszen a mindenkori egri püspök egyben a vármegye örökös főispánja is volt.⁶⁹ Nem valószínű tehát, hogy a püspök-főispán telepések toborzásával gyengítette volna a vármegye jobbágnépének teherhordó erejét.

Bizonyos elszórt utalásokból azonban az új lakosok származási helyét leszűkíthetjük. A káptalan Szabolcs vármegyének írt levelében olyan híradással élt, hogy a telepések „külső Vármegyékből” érkeznek.⁷⁰ Tehát nem Szabolcs megyeiek, de nem is hevesiek, hiszen a káptalan számára Heves nem külső vármegye. A többszám használata több megyére enged következtetni, amit az új lakosok nyilatkozata csak megerősít, mely szerint „külömb külömb való Vármegyékből és messzerül való helyekből” jöttek „az Polgári Pusztának megh szállása végett.”⁷¹ S valóban, az új lakosok származási helyét illetően két konkrét adat áll rendelkezésünkre, s egyik sem Heves megyei. Szítás Mihály „szabad ember” négy másik társával *Esztergomból* jött ide, a község korai életében jelentős szerepet játszó Odri familia pedig a *Hont megyei Terbegecről* költözött Polgárra. Terbegecről másoknak is kellett jönniük, mert amikor a belső súrlódások miatt *Odriék* költözni szándékoztak, híre terjedt, hogy a „Terbegecziek is el mennek vélek”.⁷² Bizonyos jelekből ítélve pontosan ez az *Odri András* lehetett az uraság embere, aki szervezhette és irányíthatta a letelepedést.⁷³ Ebben az esetben — tekintettel *Odri* mozgási körére — *Hont, Esztergom és Nógrád megyék területét tekinthetjük az új lakosok származási helyének*.⁷⁴ Itt mindjárt hangsúlyoznám azt is, hogy e megállapítás csak a legelső telepe-

68. Soós Imre: Heves megye benépesülése a török hódoltság után. (Eger, 1955.) 10—11.

69. Az egri püspök mindenkori főispánsága a XV. századtól mutatható ki. V.ö. Heves vármegye története (szerk. *Borovszky Samu*). 475.

70. A káptalan folyamodása Szabolcs vármegyéhez. Eger. 1728. máj. 20. „Mint-hogy pedig mind ollyas Emberek, a kik külső Vármegyékből jönnek...” SzL. Act. Pol. Fasc. 29. No. 64. 1728.

71. Polgáriak a káptalannak. Polgár 1730. HL. XII—2/b. N.16 D.2 F.2 fr. 37.

72. Uo. fr. 39.

73. Odri Polgáron az első években rendkívül nagy hatalommal rendelkezett. A kerteket, szilvást pl. ő osztotta fel a lakosoknak. Kezében volt az új község szállító *contractusa*, sőt azt Polgárról elköltözve magával is vitte. A káptalannal folytatott küzdelemben a közösségtől elhatárolta magát. A fentiekre lásd a következő iratokat: Uo. fr. 29, és fr. 22. Az 1820-as úrbéri per során a káptalan fiskálisa Odrit az uraság emberének mondotta. Vö. uo. XII—2'c. Div. P. F.5 N. 253.

74. A Hont megyei Terbegeg Nógrád vármegye közelében fekszik. *Görög Demeter* i.m. 9. tábla.

sekre értendő. Mint látni fogjuk, e réteg a következő években nagyarányú fluktuáción ment keresztül, s a későbbi betelepülők közt szépszámmal érkeztek most már a szomszédos községekből is.

Az emberek megválogatásánál fontos szempontnak bizonyult, hogy azok szabadmenetelűek legyenek, ami a jobbágyköltözést korlátozni szándékozó 1723-as országgyűlés után érthető törekvés is volt. A káptalan Szabolcs vármegye előtt is úgy nyilatkozott, hogy az új lakosok „nagyobb részint Nemesek, a kik nem Nemesek is, de szabad emberek, másként meg van parancsolva, hogy másfélit ne admittáyanak”.⁷⁵ Különösen fontos volt ez más vármegyékkel való súrlódások elkerülése végett. A káptalan is azért rendelkezett így, hogy „más Nemes Vármegyék is”, nehogy megnehezteszjenek. A földesúr a polgáriak conventios levelében is a bírónak és a tanácsnak a kötelességévé tette azt, hogy vigyázzanak „az Helységbeli vándorló Lakosokra, hogy magok közibe ne fogadgyák szoros vizsgálás nélkül”.⁷⁶ Az armalisták jelenléte a földesúrnak azért is előnyös volt, mert (elvileg) állami adómentességet élveztek. Sokkal nagyobb esély mutatkozott tehát így arra, hogy gazdaságilag megerősödve megbízható, sokat fizető adóalannyá váljanak a káptalannak.

A földesúr befolyását arra is igyekezett felhasználni, hogy az új lakosok számára Szabolcs vármegyénél mentességet szerezzen, sőt a vármegye segítségét is kérte a telepések toborzásánál. E kérelmet 1728-ban megismételték, mondván, hogy a lakosok már szépen szaporodnak is és remélni lehet, hogy a helyet „meg is ülik”. Arra is hivatkoztak, hogy az újonnan benépesített Polgár „a jövőben a Tekintetes Nemes Vármegyének is segítségére lépzen.”⁷⁷ Szabolcs azonban a porták újrafelosztására hivatkozva kitért a kérés teljesítése elől, mondván, hogy azt előbb meg kell várni, s csak azután lehet szó a kívánt immunitás megadásáról.⁷⁸

1727. május 8-án írták alá Egerben „Az Polgári Új Lakosokkal való Nemes Captalan Conventio”-ját, amelyben részletesen szabályozták azt, hogy milyen feltételek mellett telepedhetnek meg az ide költözni szándékozók.⁷⁹ E szerződést összehasonlítva a hajdúkkal szemben támasztott követelményekkel, megállapíthatjuk azt, hogy a káptalan földesúri követeléseiből sokat engedett. A káptalan magatartásában nyilván közrejátszott a hajdúkkal folytatott tárgyalások tapasztalata, s a kor telepítési lehetőségeinek mérlegelése is. A szatmári béke után kibontakozó vándorlási mozgalom fő hajtóereje ugyanis nem a földterület szerzése, hanem a feudális terhek csökkentése volt. A bihari volt hajdútelepek földesura, Eszterházi Pál herceg is ezért tanúsított új jobbágyaival szemben az 1712-ben megkötött úrbéri szerződésben meglepően nagy mérséklést, s kötött a derecskei uradalom népével olyan szerződést, amely „igen kedvező helyzetet teremtett” a jobbágyok számára.⁸⁰ Eszterházi herceg taktikája ből

75. SzL. Act. Pol. Fasc. 29. No. 64. 1728.

76. HL. XII—2/b. N.16. D.2. F.2 fr. 22.

77. SzL. Act. Pol. Fasc. 29. No. 64. 1728. Szabolcs vármegye a telepítéseket gyakran nem nézte jó szemmel, mert úgy vélekedett, hogy oda a megye területéről számos jobbágy szökhethet. 1732-ben pl. ilyen megfontolásokból tiltakozott Sima betelepítése ellen. Szabolcs vármegye története i.m. 465.

78. Szabolcs vármegye a káptalannak. HL. XII—2/b N.16 D.2 F.2 fr. 28.

79. Uo. fr. 22. Az irat számos másolati példányban is fentmaradt; SzL. Urbariumok. Polgár Urbariuma. HL. XII—2/c Div. P. F.5. N.253.

80. Szendrey István: Egy alföldi uradalom a török hódoltság után. (Bp. 1968.) 33.

csebbnek bizonyult a káptalanénál; ugyanis *az engedményei ellenére sem tanúsított kellő mérsékletet, s ez hamarosan számtalan bonyodalom forrásává lett.*

A birtokát visszaperelt földesúr legnagyobb sikere kétségtelen a hajdúk által használt polgári határ kettéválasztása volt. Az új lakosoknak ugyanis csak a „polgári határ (állott) Szabad Ususában”. A káptalan továbbra is fenntartotta azt a tervét, hogy a szentmargitai pusztát is benépesíti, mégpedig ugyanolyan feltételek mellett, mint Polgárt. Számítása szerint a polgáriak *conventioja* szerint lett volna egyúttal „a Sz. Margitai Új Lakosoknak is Concretiojok”.⁸¹ Ez ugyan nem sikerült, de Szentmargita sohasem tartozott a polgári jobbágyság fennhatósága alá, s ezt maguk a polgáriak sem vitatták soha. Az új lakosoknak a földesúr három év „szabadságot” (adómentes időszak) engedélyezett, ezután pedig a következő terheket szándékozott életbe léptetni. Minden gazda évenként, ha egy, kettő vagy három pár szántásra alkalmas ökre van, adjon egy *kila* búzát és egy kila árpát, és fizessen egy tallért. E gazdák lényegében a telkes jobbágyoknak feleltek meg. Ha nincs szántásra alkalmas jószága (zsellér) egy rhénes forintot tartozik fizetni. Minden gazda, „akár Sellér, akár Ekés” beszolgáltat két-két icce vajjat. A gabonát kötelesek voltak Egerbe szállítani, de ki kellett állítani évi tizenöt szekeret is „Hegyallára az Boroknak ide Egerben való szállítására.” Évente négy alkalommal egy-egy napra ötven halászt kellett az uraság rendelkezésére bocsátani, vigyázniuk kellett a határokra („ne engedjék szomszédbélieknek kiszebbíteni az Uraságh földjét”), gondozni kellett a tiszai átkelőhelyet (a „Hidasnak” segítenek), s ezért azt ingyen használhatták. A helység a három sátoros ünnepre (karácsony, húsvét, pünkösd) adni tartozott a káptalannak egy-egy öreg vadat, vagy két-két borjút, húsvétra pedig „minden Káptalan béli úrnak egy-egy báránt”.

A földesúr igényt formált az ún. királyi kisebb haszonvételekre is: „Mészár Széket Korcsmát magának tartya a Nemes Káptalan”, de Szent György naptól Szent Mihály napig a község is nyithat magának italmérést. A vízimalmot és a mészárszéket „illendő Árendában” átadja a városnak. Engedélyt kaptak a jobbágyok a szőlő telepítésére, sőt erre „intettek is a lakosok.” A szőlőtermésből nyolc év adómentes időszak után a földesúr dézsmát szándékozott szedni.

A helység bírása és tanácsa a kisebb bűnügyeket (12 ft-ig) a maga hatáskörében intézhette, az itt hozott ítéletet a káptalan úriszékénél meg lehetett fellebbezni. A nagyobb büntető ügyekben közvetlenül a káptalan ítélt. *Biztosítékot nyertek az új lakosok arra is, hogy szabadmenetelű jogállásuk nem kerül veszélybe, s nem válhatnak a káptalan örökös jobbágyaivá.* Ha valaki közülük „az említett szabadságh kitelése után”, vagy az alatt is el akar költözni, szabadon teheti, ha minden adósságának „mind

⁸¹ „E szerint lészen Sz Margitai Új Lakosoknak is Concretiojok, kihez adjungáltatik Szent Miklós Praedium.” HL. XII—2/b. N.16. D.2 F.2 fr. 28. Szentmiklós, Szentmargita, Csege, Mátá és Keszi határai között terült el. „Inter límites SzMargita, Csege, Mátha, Keszi”. Uo. XII—2/d. No. 57. 90. Szentmargita címszó alatt. Szentmargita benépesítésének lehetőségére a polgári új lakosok is gondoltak: Odri András pl. amikor Polgárról elköltözködni szándékozott, azt híresztelte, hogy „megjárja Maklárt, vagy azt, vagy Szent Margitát”. Uo. XII—2/b N.16 D.2 F.2 fr. 29.

az Uraságh, mind az Nemes Vármegye, avagy az Helység részéről” eleget tett. A költözés szabályozása a bíró és a tanács kötelessége volt. Vagyonukkal (ház, épület, szőlő) szabadon rendelkezhettek, azt eladhatták, értékesíthették. A káptalan ünnepélyesen azt is megígérte, hogy a fentiekén túl a „lakosok többre nem lesznek kötelesek”.

A szerződés életbe lépte körül azonban rögtön bonyodalmak támadtak. Maguk a polgáriak azt ugyanis nem írták alá, mert súlyosnak tartották, s helyette másikat követeltek. Úgy látták, „hogy a Contractus valóban súlyos és éppen használhatatlan ezen a Tisza mellékén lévő földön”. Ezért a célból küldték maguk közül Egerbe Nagy Istvánt és Sőregi Benedeket, hogy vegyék rá a káptalant új contractus kötésére, mert mint írták — semmiképpen sem akarnak „*az régi kiadott Contractus mellett maradni*”. A követek azt az utasítást kapták, hogy a régi szerződést hagyják Egerben, azt többet Polgárra ki ne hozzák.⁸² Kereken kijelentették, hogy a régi szerződés mellett nem hajlandók a káptalan jobbágysággal lenni. „Találunk mi másutt is helyet magunknak ahol bennünket jobb szívvel fognak, kevesebbet is fizetünk, *nem lévén kötelességünk semmi némű jobbágyi hivatalra a Taxán kívül*”.⁸³ Az új lakosok törekvése az volt, hogy szabadmenetelű jogállásukat lehetőségig kihasználják, s megszabaduljanak mindenfajta általuk „jobbágyi”-nak tartott teher hordozásától az egy taksán kívül. Követeléseiket meg is fogalmazták;⁸⁴ e szerint hallani sem akarnak arról, hogy a hegyaljai hosszú fuvart teljesítsék, az uraság számára kaszáljanak és halásszának, tehát a robot semmilyen formájáról sem akartak tudni. A földesúr csak az egy Morotvát halászhatja, egyéb „*mindennemű halászó vizek a városé legyenek*.” Követelik azt is, hogy a „Ser, Bor, Pálinka korcsma egy évig a városé legyen”, s a mészárszék árendájáért is csak évi két mázsa faggyút hajlandók fizetni. El akarták azt is érni, hogy „szabad legyen a városnak mind vízi, mind száraz malmot építeni”, s a „hidasnak” is csak úgy hajlandók segíteni, ha megfelelő fát kapnak hozzá. E követelések tehát a contractus szinte valamennyi pontját vitássá tették a pénz és terményszolgáltatáson kívül. Céljuk az anyagi helyzetük javítása mellett az is lehetett, hogy a rendkívül terhesnek ígérkező közvetlen földesúri jelenlétnek (majorság!) elejét vegyék, s a mezővárosnak széles önkormányzati életet biztosítsanak. E követelésekhez legnagyobb nyomatékot szabadmenetelűségük adta, hiszen ennek birtokában bármikor odébb állhattak. Érthető ezért, ha a készítenő új *contractusba* is be akarták foglaltatni azt, ha a földesúr feltételeiket megszegné, „*vagy pedig többet kívánna, szabad legyen kicsinytől fogva nagyig, ahova akar menni és máskor is valamikor tetszik el mehessen*”.

Fontos párhuzamként kínálkozik a bihari volt hajdútelepek sorsának alakulása. Eszterházy Pál herceg halála után ugyanis Eszterházy József gróf kísérletet tett birtokai jövedelmének jelentős fokozására, sőt *Derecskén egyenesen majorsági gazdálkodást kívánt bevezetni*. A jobbágyok ez ellen a leghevesebben tiltakoztak, s akárcsak Polgáron csak a taksa fize-

82. Polgáriak a káptalanhoz. Polgár 1728. márc. 11. Uo. XII—2/c Div. P F.5 N.253. (másolat)

83. Polgáriak a káptalanhoz. Év nélkül (1729 körül). Uo. XII—2/b N.16 D.2 F.4 fr. 18.

84. A Polgári Lakosoknak kívánsága melytől tellyességgel nem kívánnak rece-dálni. Másolat. Uo. XII—2/c. Div. P F.5 N.253.

tését voltak hajlandók teljesíteni. A küzdelem itt egyelőre a jobbágyok győzelmével zárult.⁸⁵

A források hallgatnak arról, hogy Polgáron kötöttek-e újabb *contractus*. Mivel erre vonatkozóan a legcsekélyebb célzást sem találtuk, szinte bizonyos, hogy a káptalan nem volt hajlandó írásban is változtatni feltételein. Külön kérdés természetesen az, hogy az így előállt tisztázatlan helyzetben a földesúr *mit követelt ténylegesen a polgáriaktól*. Erre teljes bizonyossággal megint nem tudunk felelni. Feltételezhető, hogy a kezdetben még rendkívül képlékeny közösségtől — amely valóban hajlamos volt a szétszóródásra, s amelynek létét (mint látni fogjuk), sok egyéb baj is nehezítette — *egyelőre valóban nem követelt többet az általuk felajánlottaknál*; vagy *legalábbis jelentősen mérsékelte követelését*. A káptalan számára az adott pillanatban mindennél fontosabb szempontnak bizonyulhatott az, hogy az új lakosok Polgárt valóban meg is „üljék”. E feltevést látszik támogatni a földesúr részéről 1743-ban készült összeírás is, amely csak a lakosok marhaállományát és az utána *fizetendő pénzösszeget tünteti fel*.⁸⁶ Igaz ugyan, hogy a telepítő *contractus*ban (1727) megkívánt teher nagyrészt a város egészét illette, s így annak a személyekre készített összeírásban nem kellett jelentkezni. A két icce vaj beszolgáltatása viszont személyre szólt, de nem jegyezték fel a kila búza és árpa beadását sem, amivel pedig minden telkes (ekés) jobbágy tartozott. A pénzbeli tartozások között viszont szép számmal találhatunk krajcárra végződő összeget is, ami a *contractus*hoz képest ugyancsak új dolog, hiszen abban csak egész számok szerepeltek. Szinte bizonyos tehát, hogy a *jobbágyok elérték azt, hogy tartozásaikat pénzben válthassák meg*. Ha ez valóban így volt, a polgáriak lényegesen kedvezőbb helyzetbe kerültek, mert a pénzvizonyra alapozott adózás nagymértékben lazította a földesúrtól való függést, és a paraszti árutermelés kibontakozásának irányába hatott.

E szerint tehát a káptalan és új jobbágysai közötti első nagy összezapás az új lakosok győzelmével ért véget, akik a szabad költözési jogukból és a kor nagy telepítési mozgalmából fakadó előnyöket sikerrel használták ki.

Hogyan egyeztethető ez össze azelellettel, amelyet a polgáriak az úrbéri felméréskor adtak, hogy tudniillik ők mindig az említett „*contractus* ereje mellett adóztak és adóznak ma is”.⁸⁷ Az ellentmondás feloldását a következőkben látjuk. A felmérésig kétirányú folyamat játszódott le; egyrészt az Alföld benépesülésével a szabadmenetelű jogállás sokat vesztett értékéből, hiszen erősen leszűkült azoknak a helyeknek a száma, amelyek továbbköltözés szempontjából számításba jöhettek. Ugyanakkor e folyamattal párhuzamosan a káptalannak Szabolcs vármegyével folytatott szívós küzdelemben sikerült Polgárnak rendkívül kedvező jogállást biztosítani, amely az állami és megyei adó jelentős mérsékléséhez vezetett. Ennek leglényegesebb hatása a polgári jobbágyok teherhordó képességének növekedésében állott. A káptalan ekkor elérkezettnek láthatta az időt

85 Szendrey i.m. 81—83. 1.

86 Conscriptio Polgariensis Anno 1743 pro parte Vbilis Capituli. Uo. XII 2/c Div. P F.9 N.459.

87. Polgáriak felelete az úrbéri kilenc kérdőpontra. SzL. Urbariumok. Polgár urbariuma.

arra, hogy földesúri követeléseit növelje. Ilyen körülmények között aztán megnőtt az eredetileg visszautasított *contractus* értéke a polgáriak szemében, s ezért menesztettek küldöttséget is 1744-ben a Nógrád megyei Szentivánba a szerződés visszaszerzése végett. Oda vitte ugyanis azt magával Polgárról elköltözve Odri András, mivel az a jobbágyoknak a „szabadság” idejét nem kellett, s azt, mint fentebb láthattuk is, visszaütasították. A küldöttségnek a szerződést sikerült is Polgárra visszahozni.⁸⁸

A káptalan tehát az 1740-es évek második felében visszaállíthatta a szerződésben foglaltakat, s a polgáriak ezután e szerint adóztak. Az úrbéri felméréskor adott válasz a jobbágyok szemszögéből nézve nagyon is érthető volt, mert annak a ténynek a szellőztetése, hogy ők annak idején nem állottak rá, az akkor már rendkívül kedvező feltételeket nyújtó szerződés értékén sokat rontott volna. A káptalannak sem állott érdekében ezt cáfolni, hiszen a módosulás saját földesúri hasznának növekedésével járt.

Nem tudjuk pontosan megállapítani a Polgárt megülő embereknek a számát sem. Egy, jóval az események után kelt levél az első gazdák számát 40-re tette.⁸⁹ E számot elfogadhatónak tartjuk, mert más, közel egykorú források ezt megerősíteni látszanak. Egy 1727 és 1730 között kelt levelet az új telepesek csaknem valamennyien aláírták, s azon 58 aláírást számálhatunk meg.⁹⁰ Az 1732-es összeírásban 71-en szerepeltek,⁹¹ az 1743-asban pedig 97-en.⁹²

Ezek az emberek nagy feladatra vállalkoztak akkor, amikor rászánták magukat a polgári pusztá benépesítésére. A Szentmargitától elválasztott határ nem nyújtotta a legkedvezőbb feltételeket. Legeltetésre inkább alkalmas, mint földművelésre, mondták az egykorúak. E sík területet mocsarak, tavak tarkították, s ezekből különösen a Tisza felé eső részen volt sok, de a Szentmihály felé eső részt sem használhatták.⁹³ Ennek ellenére — ahol a föld termékenysége megengedte — ott egy pozsonyi mérő mag (őszi vagy tavaszi vetésben) a 4—5-szörösét is megadta.⁹⁴ A település alapvonalaait az új lakosok a hajdúktól örökölték, bizonyítja ezt az is, hogy Polgár ólaskertes település maradt, mint a hajdúvárosok és általában az alföldi települések. A templom is biztosan a hajdúkorszakból maradhatott fenn, hiszen 1728-ban már működött plébánia Polgáron,⁹⁵ s a város 1729-es

88. Az 1727-es (szállító) *contractus*ra Odri András ráírta: „Ezen T. Nemes Egri Káptalannak Conventioja Polgári Lakosokkal való kezem alul ki adatott mostan is Polgáron lakozóktól úgy mint Kövér Jánosnak, Szabó Jánosnak, Tóth Gergelynek örökké ő kegyelmeknek Requisitionjára, miről is adom saját kezem vonásával megerősítvén ezen Requisitionmat böcsületes Nemes Személyek előtt. In Possessione Curiali Szent ivány 9 julii 1744”. A kérdést vedd össze az úrbéri perben elhangzottakkal. HL. XII—2/c. Div. P. F.5 N.253.

89. Polgáriak a nádornak. Polgár 1805 jul. 16. „Nem lévén több negyven gazda a lakosoknál...” Uo. F.3 N.145.

90. Uo. XII—2/b N.16 D.2 F.2 fr. 18.

91. Uo. F.2. fr. 42.

92. Uo. XII—2/c Div. P F.9 N.459.

93. Az 1732-es összeírás *observatio*-ja. Uo. XII—2/b. N.16 D.2 F.2 fr. 42.

94. „Sementum in autumnali eque ac vernali proveareur ubi fertilitas ordinariae Terrae aclesti mensurae Poseniensis 4 aut 5 ...” Uo.

95. Schematismus cleri archi diocesis agriensis. 1857. Polgár címszónál: „Parochia ab eodem exstitit a. 1332, restituta a. 1728”.

pecsétjén a templom rajza is látható.⁹⁶ Egy teljesen újonnan épült templom ennyi idő alatt nem készülhetett volna el, tehát a régít kellett helyreállítaniuk. E feltevést erősíti meg az, hogy hamarosan új templomot kellett építeni. Balla Mátyás plébános 1735-ben „látva a templom pusztulását, amely náddal volt fedve, lebontatta és helyébe nem könnyen éghető cserépanyagból másikat építtetett.”⁹⁷ 1747-ben pedig a tanács csináltatott a templomba új székeket, s ugyanakkor új plébániát is építettek.⁹⁸

A határ használatánál kezdetben a szabadfoglalás rendszere dívott, s a nyomásos gazdálkodást 1732-ben sem ismerik.⁹⁹ E tényt megmagyarázhatja az első időszak rendkívüli földbősége és az, hogy a lakosság az első években nagyarányú mozgásban volt. A már említett levélben szereplő 58 ember közül az 1732-es összeírásban már csak 18-al találkozhattunk. A földlek fogásánál a *szabadfoglalás*, sőt olykor az ököljog dívott. Az Esztergomból jött Sztás Mihályt Odri András pl. „a szántásból is kiverte.” Juhász János ugyancsak panaszkodott, mert Odri tőle is elvette a káposztáskertet, pedig azt magának csinálta, az ő fundusán volt. A községben talált szilvás ugyancsak nagy vitákra adott alkalmat. Ezt a szilvást Odri a maga hatalmából osztotta fel a lakosoknak, magának tartván meg a legjavát. A sérelem abban állt, hogy az osztás nem a „Város Közönséges Lakosainak” akaratóból történt.¹⁰⁰

A polgárihoz hasonló határhasználat bontakozott ki pl. Heves megye töröktől elpusztított déli területein is. A betelepedés során a megye tiszántúli hatalmas kiterjedésű határaiban — pl. Tiszaföldvár, Mezőtúr, Tiszafüred esetében — kezdetben ismeretlen volt a nyomás, a határ dűlőkre osztása. A felfogott határrészeket a gazda egy-két esztendeig használta, de a harmadik évben már rendszerint más helyen tört fel magának szántót.¹⁰¹

A nehézségek ellenére többen már 1727 őszén elvetették az első magot a polgári határban. Nehezítette az új közösség gazdasági megszilárdulását az első évek rossz időjárása. 1728-ban a termés nagyon rosszul sikerült „a természetlen időnek mostohasága miatt”, a második évben a határt úgy elverte a jég, hogy a lakosoknak „*pénzes kenyérrel*” kellett élniük. 1730-ban pedig árvíz pusztított, s ráadásul „az Egereknek és Hörcsögöknek halhatatlan sokasága” a termésben komoly kárt tett. „Sokan már közülünk kipusztulván marhájokból és más egyéb jószágokból pénzes kenyér és súlyos portio miatt sírva és zokogva mentek el” — írták a káptalanak.¹⁰²

A közösség helyzetét megnehezítette az is, hogy az első időben komoly küzdelmet kellett folytatni a káptalannal, s a contractus körüli harc ennek csak egyik vetülete volt. A földesúr ugyanis kísérletet tett a községi önkormányzat elsorvasztására és a polgári határ megcsonkítására. Még a „*szabadság*” (1727—30) idején váratlanul megjelentek a káptalan emberei

96. Az 1729-es pecsétnyomónak számos lenyomata ismert. Lásd pl. SzL. Urbáriumok. Polgári urbárium. A kilenc kérdőpontra adott felelet.

97. *Barankovics István*: Polgár. Nyiregyháza, 1932. 5.

98. HL. XII—2/b N.16 D.2 F.3 fr. 25.

99. „Terrenum hujus Oppidi ad Calcaturas non est divisum . . .” Uo. F.2. fr. 42.

100. Lásd 73-as jegyzetet.

101. *Soós Imre*: A jobbágyföld sorsa Heves megyében a XVIII. században. (Eger é. n.) 25.

102. Uo. F.2 fr. 37.

(„katonái”) a határban, és el akarták tiltani a polgáriakat a Selypes vizén való halászáttól. Kijelentették azt is, hogy a „Polgári határhoz tartozandó Morotva közit vizével edgyütt” a káptalan el fogja venni, s az a Kisfaludi praediumhoz fog tartozni. Azzal is megfenyegették a polgáriakat, hogy azok „semminemű halászó vizeivel Polgári határnak” szabadon nem rendelkeznek, mert az első halászat joga a káptalant illeti. A „katonák” ráadásul hatalmaskodtak is, lovuknak zabot követeltek, „hozzáadván azt is az edgyike és *úgyszólván mint jobbágyoknak*, no várjatok nem adtok most abrakot, de fogadnám adtok Esztendő illenkorra.”¹⁰³ Ennél is veszélyesebb jelenség volt a káptalan gulyájának megjelenése a határban. Bár a *contractus*ban a földesúr az egész határt a jobbágyok rendelkezésére bocsátotta — Csősz és Kékesegyháza pusztákkal együtt — most mégis kísérletet tett annak megcsonkítására. Valószínűnek látszik az is, hogy a gulyát már a megtelepedéskor itt találták az új lakosok, de a káptalan vonakodott azt felszámolni. Erre enged következtetni egy, a „szabadság” idején kelt levél, amelyben azt olvashattuk, hogy a káptalan „egyszer már megígérte, hogy az maga Gulyáját innét el hajtattya” — de ez csak ígéret maradt. Az uraság jószágai miatt hamarosan súlyos zavargások támadtak, amelyek tovább rontották a káptalan és új jobbágyság közötti viszonyt. A vitássá lett Morotva közibe a földesúr gulyása a „maga autoritásával az Gulát nehéz munkánk által öszve rakott és drága pénzünkön vett szénánkra . . . bé hajtván egészen megh etette”. A kár olyan súlyos volt, hogy „néhányikünknek még csak egy rudas szénája sem maradt”, ráadásul az uraság embere az egyik polgárit is „rútul megh verte”. A történeteket a jobbágyok egyértelműen úgy értékelték, hogy az a város elnéptelenedését eredményezi, mert „egyébre nem cziloznak, hanem tellyessiggel pusztulásra”. Ezért a Polgáron való maradást is a határ teljes használatához kötötték: „*Hogyha az Polgári Határ úgy megh nem marad mint régente volt Halászó vizei(vel)*”, s „*az Nemes Káptalan maga Gulyájárúl más disposititot nem téssen . . . mi egyáltalán fogva tovább Polgári Lakosok nem leszünk, nem is építünk s tellyessiggel semmire nem igyekszünk*”.¹⁰⁴ Olyan követelés volt ez, amelytől semmilyen körülmények között nem voltak hajlandók elállni, s többször is újra nyomatékosan követelték a földesúri állattartás felszámolását, s azt is, hogy az uraság „*semmiféle majorságot itt ne tartson*”.¹⁰⁵

A káptalan törekvése nemcsak gazdasági érdekeket sértett, hanem komoly veszélyt jelentett társadalmi vonatkozásban is. A majorsági gazdálkodás ugyanis, e kezdeti formájában is feltételezte a földesúr embereinek Polgáron való tartózkodását, s így a közösség önkormányzata állandó veszélyben forgott volna. A jobbágyok ezt nagyon is jól tudhatták, mert erre máris történetek kísérletek. Tudjuk azt, hogy 1727-ben például volt urasági ispán Polgáron, bár tevékenységéről közelebbit nem tudunk mondani. Lehetséges, hogy kísérletet tett arra, hogy a polgáriakat a dézsmaadásra szorítsa, vagy e követeléssel fenyegetőzött. A polgáriak ugyanis sérelmeiket megfogalmazván azt is kijelentették, hogy „Se méhekből, se

103. Uo. fr. 37.

104. Uo. fr. 35.

105. „Az Uraság Gulyája ezen Polgári földön ne légyen . . .” Uo. XII—2/c. Div. P F.5 N.235.

Báránybul egy szóval semmi némű Jóságbul nem adunk Dézsmát”.¹⁰⁶ E kitétel azért feltűnő, mert e kötelezettség mindeddig nem került szóba. Nyilván az urasági ispán feladata lett volna ellenőrizni a munkajáradék ledolgozását is, de az új telepések erről sem akartak hallani. Nem csodálkozhatunk ezért azon, ha a legmerevebben visszautasítottak minden olyan kísérletet, amely életükbe közvetlenül beleszólhatott volna: „Senki Bíránkon kívül nekünk ne parancsoljon vagy pedig Tisztartó közöttünk ne lakjon a végre hogy parancsoljon”. E megfontolásból lázadtak fel a már többször említett Odri András ellen is, aki a polgári önkormányzat rovására a káptalan érdekeit képviselte. Nem ellenzik ugyan Odri közöttük való lakását, de „se most az Szabadság idején, se pedig ezután *eő kegyelmétől nem kívánunk függni . . . lévén mindenkor legitimus Bíránk és Tanácsunk*” —, fogalmazták meg sérelmüket.

Sajnos nem ismerjük a káptalan közvetlen válaszait e kemény hangú ultimátumszerű követelésekre az egy tömör megjegyzésen kívül, amelyben szemtelennek nevezték azokat.¹⁰⁷ Szinte bizonyos azonban, hogy a földesúr jobbnak látta, ha a határból visszahúzódik és — legalábbis egyelőre — teljesíti az „*igaz Catholicus Nemes és Szabad Emberek*” követelését.¹⁰⁸ Egy 1782-ben kelt irat — amely kivonatot tartalmaz a város azóta elvesztett számadáskönyvéből — bizonyítja, hogy a XVIII. század első felében az egész határt a jobbágyságok használták, illetve adták árendába.¹⁰⁹ Az okmányból megtudhatjuk azt, hogy a kérdéses időben „egészen Polgár bírta az Polgári határt a Tekintetes Nemes Káptalan engedelmeiből”. A jobbágyság a nagy kiterjedésű határ tekintélyes részét bérbeadás útján is hasznosították. Így tudjuk azt, hogy pl. 1732-ben szederkényi lakos Nagy György „a Borotzkás háton való Pascumért akkori Bíró Veres Györgynek” 100 rhénes forintot fizetett, s e falu jobbágyságai a XVIII. század első felében rendszeresen bérelték a polgáriaktól a Tikos és Borockás némely részét. E területet legeltetésre használták, mert hol a „Gulyabéli Marháoknak . . . Téli Pascuatiojáért” fizettek, hol az ökörcsorda legeltetéséért, hol pedig a „nyájseretéseknek Pascuatiojáért” tettek le bizonyos összeget Polgár bírájának kezébe. Rajtuk kívül mások jelenlétével is számolnunk kell. 1736-ban például egy bűdi ember fizetett a polgári bírónak a „Mályvás nevű” Körös tó mellett levő kaszálóért,¹¹⁰ a debreceniek pedig húsz évig folyamatosan árendáltak.¹¹¹ Amikor a bűdiek a Mályvashát nevű vitás területet debrecenieknek adták bérbe, az ott kaszált szénát a polgáriak hordták be.¹¹² Sikerült megőrizni a halászóvizek használatát is. Időnként ezt is árendába adták, pl. a szederkényieknek, akik „néha kérelem szerint alább jöttek a Tiszán hálójokkal (és) a harmadát a polgári halászgazdának adták”.

106. Az Polgári Lakosoknak kívánsága melytől tellyességgel nem kívánnak recedálni. Uo.

107. A XII—2/b. N.16 D.2 F.4 fr. 18. sz. iraton kívül ez áll: Polgariensum imperitinens postulatium.

108. „Mivel mi nem jobbágysághra, hanem Taxára úgy mint igaz Catholicus és Szabad Emberek szállottuk megh ezen már sok ízben el pusztult helységet . . .” Uo.

109. Uo. XII—2/c. N.16 D.2 F.5. Kiíródott 1782-ben a káptalan fiskálisának utasítására.

110. Uo. XII—2/b. N.16 D.2 F.2 fr. 55.

111. Uo. F.4 fr. 41.

112. Lásd 109-es jegyzet.

Meddig tartották a jobbágyság kezükben a határ egészét? A válaszadás megint csak nehéz, a káptalan ugyanis lassan, fokozatosan vette a határ bizonyos részét saját kezelésébe. Hogy ez lehetséges volt, annak mélyebb oka a magyar társadalom szerkezetében, a XVIII. század folyamán lezajlott változásokban keresendő. Ez alatt a majorságfejllesztő tendenciák erősödését és az alföldi nagy telepítési hullám lezárultát értjük. Végeredményben ugyanazok az okok hatottak e kérdéskörre is, mint amelyeket már tárgyaltunk a telepítő szerződés (contractus) sorsának alakulásánál. Az 1750-es évektől vannak adataink újra Polgáron az uraság állatállományáról, s ettől kezdve számíthatjuk azt a korszakot is, amelyben a földesúr fokozatosan érvényesíteni tudta érdekeit, s amely egyaránt súlyosan csorbitotta a jobbágyság közösség határháztartását és önkormányzati életét is.¹¹³

A mezőváros belső életét — legalábbis az első időszakban — alapvetően meghatározta az a küzdelem, amely az új lakosok között kiobbant. A fentiekben többször is utaltunk rá, hogy a polgáriak két társadalmi réteget képviseltek; vagy armalista nemesek voltak, vagy pedig szabadmenetelű jobbágyságok. Kettőjük érdekeit azonban nehezen lehetett összeegyeztetni, mert az armalisták kísérletet tettek kiváltságukból adódó jogaik érvényesítésére. E két réteg számarányának megállapításánál az 1732-es összeírásból kell kiindulnunk.¹¹⁴ E conscriptio ugyanis megkülönbözteti Polgáron a nemeseket és a taksás jobbágyságokat. A 62 szabadmenetelű jobbágysággal szemben 11 armalistát írtak össze. A nemesek alkották tehát a kisebbséget, de a lakosoknak így is majdnem 1/5-ét jelentették. Nem mutatható ki az, hogy jobbágytársaiknál jelentősebb gazdasági erő képviseltek volna. Bár az összeírás adatait nem fogadhatjuk el, arra talán alkalmas lesz, hogy a két réteg egymáshoz viszonyított súlyát rajta lemérjük. Tekintsük meg a leglényegesebb gazdasági mutatót, az ökörszámot:

	Jobbágyság					Nemesek			
Ökör (db)	4	3	2	0		4	3	2	0
Gazda	3	1	14	36		1	—	2	8

Az armalisták legfőbb törekvése az volt, hogy a község irányítását kezükbe vegyék, s így jogaikat is érvényesíthessék. A legelső években ez sikerült is nekik. A már többször említett „névsoros” levélből kiderül a község — valószínűleg 1728-as, de mindenképpen 1730 előtti — tanácsának személyi összetétele is. E névsor alapján kísérletet tettünk azok jogállásának tisztázására.¹¹⁵ Ez a következő eredménnyel járt. Nemesnek bizonyult Szalai István, Holló János és Balázs János esküdt, nem volt nemes Lora Ferenc és Sőregi Benedek. Tisztázhatatlan volt Fittos Imre főbíró és Mé-

113. Lásd a Földesúri gazdálkodás kiépülése és a jobbágyság közösség sorsának alakulása c. fejezetet.

114. Uo. F.2 fr. 42.

115. Jogállásuk tisztázására a következő iratokat használtuk fel: Uo. fr. 29 és 42, az 1732-es összeírást, és SzL. Conscripio Nobilium Armalistarum 1746.

száros Mihály esküdt jogállása. A levélben szereplő 51 többi lakos közül — s ez pedig majdnem az egész akkori lakosság — legfeljebb csupán további négyről tudtuk kimutatni nemes voltukat. Ezek közül egy ráadásul a tanácsban is szereplő Balázs János fia volt. E számvetés eredményeként megállapíthatjuk, hogy az armálisták létszámukhoz viszonyítva a községben aránytalanul nagy hatalmat tartottak a kezükben.

Az armálisták e helyzetet arra akarták felhasználni, hogy földesúri adó kivételével valamennyi tehertől megszabaduljanak. A portió teher lerázására tett kísérlet különösen veszélyes volt a többiekre, mert siker esetén azt eredményezte, hogy a nemesek terhet is a többieknek kellett volna viselni. A kérdés különös élességgel vetődött fel az 1732-es összeíráskor. A Helytartótanács emberei ugyanis mentesítették az armálistákat az adó fizetése alól.¹¹⁶ Az ügyet a többiek falugyűlésen tárgyalták meg, ahol felszólították a nemeseket, hogy e jogállásukat bizonyítsák be. Ezután mindenféle „visszavonások és villongások” elkerülése végett az a határozat született, hogy az „*Helységnek könnyebbségére és az kvantumnak kisebbsítésére*” a nemesek is vegyenek részt a teher viselésében. A gyűlést is a végre hívták össze, hogy módot találjanak a „*Portánknak kisebbsítésére*”, ezért azt a határozatot hozták, hogy „senkinek Nemesi autoritása személye szerint ne használtassék”, s az armálisták is „az teher viselni úgy tartozni fognak a miképpen mi Szabados Lakosok”. A nemesek erre kereken kijelentették, hogy a többiekkel egyet kívánnak ugyan érteni, „*csak egyben nem tudniüllik az fejünktől nem kívánunk füzettni*”. A szabadmenetelű jobbágyok erre „egyenlő akarattal”, azt a határozatot hozták, hogy „sem Bírót, sem Tanácsbélit az Nemesek közül” nem választanak. Hamarosan ki is derítették az armalista Holló János uramról, hogy káromkodott borital közben, s 22 vonás forintról nem tudott számot adni. A tavalyi bíró — az ugyancsak armalista Lukács János — azért bizonyult vétkesnek, mert felszedette a helységnek a Selypesen levő rekeszét, pedig a „Halász Bíró Molnár Lyukács öszve tett kézzel kérte . . . ne cselekedje”. Az ügy a káptalan elé került, s az ugyancsak az armálistáknak fogta pártját. E biztatás láttán a nemesek továbbra is kitartottak álláspontjuk mellett, sőt „a Bírónak szavát nem fogadgyák”. A szabados lakosok ekkor a káptalannak is megmondták, hogy ők ugyan Polgáron nemes embernek senkit sem hajlandók elismerni, mert ha ezt tennék, úgy „eó nékik Jobbágyi leszünk”. A nagyobb nyomaték kedvéért „az egész Polgár Várossának Szabados Lakossi” nevében újra kijelentették, hogy a nemesek miatt „mi egytályában Polgár Várossának Lakosi nem leszünk”, s közülük többen máris „szekérháton lévén” elmenni szándékoznak. Több volt ebben a fenyegetés, mint a tényleges valóság. A küzdelmet ugyanis ilyen könnyen nem adták fel, hanem az adóterhet kivetették a „Nemesi autoritást vindicalokra is”, sőt „nemelyiken meg is vettük” — írták.

E rendkívül éles küzdelem további részletei nem ismeretesek előttünk. Egy azonban bizonyos, a harc a nemesek vereségével és a szabadmenetelű jobbágyok győzelmével ért véget. Kiderült ez a nemesek létszámának to-

116. „A Felső Consilium akkori Deputatussai előtt” a nemeseket nem sikerült rászorítani az adó fizetésre. Uo. XII—2/b. N.16 D.2 F.4 fr. 15. A nemesek és a taksások összetűzéséhez az idézett iratokon kívül felhasználtuk még: Uo. fr. 1 és fr. 35. sz. iratokat.

vábai alakulásából is. A fent ismertetett ellentét ugyanis éppen nem volt ritka a kor magyar társadalmában, különösen szabadalmas helyeken, szabad királyi városokban,¹¹⁷ s ugyanilyen problémákkal kellett megküzdeni a derecskei uradalom népének is. Az armálisták mindenütt jogaik érvényesítésére törekedtek, s ahol sikerült elérniük adómentességük biztosítását, ott számuk is növekedett, hiszen az ilyen helyek mágnesként vonzották őket. Éppen e törvényszerűséget is figyelembe véve mondhatjuk, hogy *Polgáron vereséget szenvedtek. Lélekszámuk ugyanis nem hogy növekedett volna, hanem egyenesen fogyott, miközben a város népessége gyors ütemben szaporodott.* Szabolcs vármegye által 1746-ban készített armalista összeírásban Polgáron mindössze hat nemest találtunk az 1732-es 11-el szemben. A következő évben pedig számuk négyre apadt.¹¹⁸ E jelenség csak azzal magyarázható, hogy találhattak maguknak olyan helyet, ahol érvényesíthették jogaikat. Így pl. Tóth György nemes emberrel 1799-ben Újfehértón találkoztunk, *pedig ő az 1727-es telepítésnél „első lakos volt azon kori megülésben”*.¹¹⁹ A nemesek vereségének fontos oka volt Polgár időközben kialakult különös jogállása — a *separata porta*. E jogállás birtokában ugyanis a portális adót nem a vármegye, hanem maga a jobbágyság vetette ki és hajtotta be. A polgári armálisták ilyen körülmények között tehát a Szabolcs megyei nemesség támogatására sem számíthattak. Az 1790-es országyűlést követően a polgári armálisták kihasználva a köznemesi befolyás erősödését, kísérletet tettek nemesi jogaik érvényesítésére. Szabolcs megyéhez az iránt adtak be kérelmet, hogy „a Portió teher alól ki vétethessenek”. A polgári tiszttartó e kérés teljesítését *lehetetlennek tartotta „lévén Polgárnak Separata Portája”*.¹²⁰

A káptalannal, Szabolcs megye hatóságával folytatott küzdelemben és a belső társadalmi harcok közepette alakult ki az új közösség önkormányzata. Az 1727-es telepítő szerződés már rendelkezett a tanács és a bíró meglétéről. E fórumoknak a telepítés pillanatától működniük kellett, hiszen nélküle a telepítés egésze is elképzelhetetlen. Láttuk azt, hogy e szervezetben az első években az armálisták voltak a hangadók, de 1732 után a hatalom kicsúszott a kezükből és az a taksás-jobbágyság réteg kezébe ment át. A bírón (főbíró) kívül a tanácsban hat esküdt vett részt, s ezek egyike a törvénybíró (latin nyelvű forrásokban *iudex minor*) címet viselte. Ő volt a bíró helyettese. A választásokra évenként került sor, ahol — valószínűen — felkiáltással választották a tisztségviselőket. Fontosabb események eldöntésénél azonban a közösség egésze hallatta szavát. Ilyen gyűlésnek lehettünk tanúi a szilvásban tartott emlékezetes összejövetelnél, ahol az armálistákat kizárták a hatalomból. A tanács irányította a közösség egészével kapcsolatos ügyeket, rendezte a kötelezettségeket a földesúrral szemben, ellátta a *separata porta* létéből fakadó feladatokat (hadiadó, beszállásolások, valamint Szabolcs vármegye házipénztárába bizonyos összegek befizetése).¹²¹ Irányította a közösség belső életét, ítélkezett kisebb bűnügyek-

117. Vö. Varga J. i.m. 242.

118. SzL. Conscriptio Nobilium Armaristarum 1746 és 1747.

119. HL. XII—2/c Div. P F.9 N.459. A nagy időkülönbség miatt valószínű, hogy Tóth György az 1732-es összeírásban szereplő Tóth György fia volt. Egy másik volt polgári armalista Császár János ekkor Tiszaörsön lakott.

120. Uo. XII—2/c Div. P F.9 N.459.

121. Lásd *Polgár különös jogállása* c. fejezetet.

ben, szabályozta a határ használatát és irányította bizonyos határrészek árendálási rendjét. Az első évtizedekben jelentős szerepet játszottak az ún. halászbírák is, akik a határ halászóvizeire ügyeltek fel.

A szervezeti élet megszilárdulásának kétségtelen jele az 1729-ben készített községi pecsétnyomó használata. A jelek arra utalnak, hogy a pecsétnyomót a káptalan a jobbágyok sürgetésére készítette. A címer szimbólumai az egri káptalanra (halmon álló holló), a város pusztulására (a paizs felső részén látható fellegek), s a polgári anyaegyházra („M” = Mária, templom) utalnak. A pecsét körirata az új telepítést mezővárosnak (oppidum) mondja.¹²²

Polgáron a legelső időszaktól kezdve írásbeliséggel éltek a jobbágyok, amely egyébként természetes is. Valószínű, hogy jegyzőt alkalmazhattak, mert leveleik iskolázott kézre vallottak. A jobbágyok maguk írástudatlannak voltak. A községre vonatkozó iratok gyűjtése, tehát az irattár kiépítése a telepítés után rögtön megindult. Az 1730-as évek elejétől pl. — másolatban — maradtak ránk részletek a város számadáskönyvéből. Írásban rögzítették a tanács határozatait is. Egy évszázad alatt már igen szép iratanyag keletkezett, s maga a káptalan is igénybe vette azt különböző határperekhez.¹²³

POLGÁR KÜLÖNÖS JOGÁLLÁSA

— A separata porta —

A Polgár körüli bonyodalmak egyik fő forrása — mint láttuk — a hadiadó mennyisége és annak behajtása volt; a hajdúváros pusztulásának egyik lényeges tényezője kétségtelen a rendkívül terhes állami adózásban állott. Ezt ugyan — a hajdúk vissztérésére is számítva — később csökkentették, de az így is magas maradt.

1727 után — a káptalani telepítésű Polgártól eleinte három porta után követelték az adót; s ez a mezőváros számára további adócsökkentést jelentett.¹²⁴ Az így elveszett portaszámot azonban hamarosan pótolták, egy országos bizottság javaslatára ugyanis — 1729-ben — Heves és Külső-Szolnok vármegye portáit 94-ről 100-ra emelték, arra hivatkozva, hogy az elpusztult Polgár lakói jórészt itt telepedtek meg.¹²⁵

Az újratelepülés után az új község már az 1728/29-es katonai évre tartozott az adót megfizetni, s ez annál is inkább fájdalmasan érintette az

122. *Thury György*: Polgár város pecsétje. 1729. (*Sürgöny* 1865. 140. sz.). A jelek szerint a pecsétnyomó készítését a polgáriak sürgették, a cikk írója szerint követelték. A körirat szövege: „*Sigillum Capituli Agriensis opidi Polgár 1729.*” *Thury György* szerint a pecsétnyomó 1865-ben megvolt; e tudósítás szavahihetőségét minden kétséget kizáróan bizonyítja, hogy azt a polgáriak a későbbiekben hivatalos iratok megerősítésére is felhasználták. 1872-ben pl. e pecsétlenyomattal adtak be iratot Szabolcs vármegye alispánjához. (SzL. Alisp. ir. 1440—72). Polgárt a kérdéses időben mezővárosnak tudja *Csizmadia Andor*: Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században. (Bp. 1962) c. munkája. 9. és *Nyíri Sándor*: A nagybirtok vallásügyi magatartása a 18. században. (Bp. 1941.) 40.

123. *Pető Ignác* sógorának. Szerednye 1801. aug. 24. „De még Polgár Várossa Protocollumát is nem ártana meghányatni”. HL. Kápt. mlt. Nprt. ir. XII—2/c Div. P. F. 9. N. 459.

124. *Eötvös Miklós* a káptalannak. 1730. „Az el múlt Militarís Esztendőre Három Porta után...” Uo. XII—2/b. N.16 D.2 F.2 fr. 31.

125. Heves vármegye története i.m. 573.

új lakosokat, mert előző lakhelyükről csak úgy jöhettek el, ha arra az évre eső hadiadót megfizették.¹²⁶ Így — legalábbis egyesek — egy évben kétszer is adóztak. Miután a három porta után eső portiót nem tudták megfizetni, azt „kemény Militáris Executio” (katonai végrehajtás) révén hajtották be rajtuk.¹²⁷ 1728/29-re így a polgáriaktól a nagyváradi hadipénztárba a három porta után 1366 ft és 29 kr. folyt be.¹²⁸ A káptalan ugyan mindennel megpróbálkozott jobbágysági védelmében, egyelőre azonban nem sok sikerrel. Megpróbálta elintézni, hogy a három szabad évre engedjék el Polgár portális adóját, s miután ez nem sikerült, legalább a végrehajtásokat igyekezett elhárítani. Ezért fordult levélben *Eötvös Miklóshoz* és kért haladékoktól. Azonban csupán annyit ígérhetett meg, hogy Polgáron „három négy hónapig Militaris executio” nem fog végrehajtani. Azt ajánlotta, hogy a káptalan ez idő alatt a felsőbb szerveknél orvosolja „a Nyavalyások” dolgát.¹²⁹ A jobbágynak a káptalan is adott kölcsönt, hogy azok tartozásukat ki tudják fizetni; egy ízben pl. a város egész hadiadóját a földesúr pénzéből fizették ki. Az 1 600 forintot a káptalan három havi kölcsönre adta a jobbágynak, akik a határidőre csak 1 131 ft-ot törlesztettek. A többire haladékokat kértek tavaszig, mikor marháik „valami keveset épülnek”, és „béis szánthatnak” és marháikat „el vesztegethetik”.¹³⁰ E helyzet az új település meglétét nagyban veszélyeztette, s egyik fő okává vált az első években tapasztalható nagyarányú kivándorlásnak is. Szerették volna elérni, hogy mentesítsék őket a hadiadó alól, „mert ha a portió fűzetésének immunitásával meg nem vígasztaltatunk kéntelenek leszünk egészen pusztán hadnyi az Helységet” — írták a káptalannak.¹³¹

Szabolcs vármegye magatartásáról, az újratervezést követő évekből nincsenek adataink. Ha megadták a vármegye részéről a mentességet a „szabadság” (1727—30) idejére — mint ígérték —, akkor a polgáriak legalább a házipénztár terhéért megmenekültek.

A káptalan — látva Polgár nehéz helyzetét — új jobbágysági érdekében nagyarányú akciót kezdeményezett. Ennek lényege abban állott, hogy el akarta érni Polgár portáinak csökkentését, de úgy, hogy azt a jövőben Szabolcs vármegye se tudja semmilyen körülmények között adózással megterhelni. *Ennek érdekében Polgárt portái vonatkozásában el kellett választani Szabolcs vármegyétől. A separata porta fogalmának lényege ebben állott.* A káptalan törekvése azért is reális volt, mert a *fennálló tényleges helyzetet akarta törvényesíteni*. Szabolcs vármegye ugyanis a hajdúváros pusztulása után nem sietett a 12 portával terhelt néptelen helyet bekebelezni, hiszen ily módon csak a vármegyére eső adóteher növekedett volna. Az 1723-as országgyűlésen Polgár portáit ezért is kezelték külön a

126. Polgáriak a káptalanhoz. 1730. „az honnan el gyüttünk azon Esztendőre reánk obvenyialt Portiot kellett fűzetnyit”. HL. XII—2/b N.16 D.2 F.2 fr. 37.

127. „három Porta után kétt Esztendőre obvenialandó súlyos Portio kész pénzül egyszersmind kemény Militáris Executio által rajtunk desumáltatott”. Uo.

128. „a 1 novembris 1728 usque ultimum octobris 1729 pro Contributione Militari ad Cassam Bellicam Varadiensem . . . 1366 fl. 29 kr.” Uo. fr. 30.

129. *Eötvös Miklós* a káptalannak. Uo. fr. 31.

130. Uo. fr. 37. Lásd még: Polgáriak a káptalanhoz; „iparkodunk, hogy minémű Tizehatszáz Rhénes forintokat az súlyos Portionale Quantumok ki fűzetésére Három Holnapi Terminus alatt való letételének kötelessége alatt felvetünk” — azt megfizetik. Uo. fr. 7.

131. Uo. XII—2/b. N.16 D.2 F.2 fr. 37.

vármegyétől. Mint láttuk ez volt a helyzet a város újraterelítése után is, hiszen a *polgáriak adótartozásait közvetlenül fizették be a nagyváradi hadipénztárba.*

Az 1715-ös országgyűlési végzés tehát papíron maradt, s Polgár nem lett Szabolcs vármegye szerves része.

A portaszám csökkentése és a mezőváros várható anyagi megerősödése viszont előbb-utóbb azt eredményezhette, hogy Szabolcs érvényesíteni fogja Polgárra vonatkozó jogait, amely így nemhogy gondot, terhet, de könnyebbséget ígért a Szabolcs megyei nemességnek. A földesúr ennek óhajtotta elejét venni, amikor el szándékozott választani a vármegyétől.

Az egri káptalan emberei — Bécsben és Pozsonyban — először csak a porták csökkentését szorgalmazták. Az 1730. április 17-i helytartótanácsi leirat már kilátásba helyezte a porták újra való felosztását,¹³² s ugyanerről írt gróf Nesselrode Bécsből a káptalannak. 1731 folyamán újra sürgették a polgári porták csökkentését, megtoldván kívánságaikat még azzal is, hogy Polgárt Szabolcs vármegyéből Borsodba helyezték át; e kérelemben nyilván közrejátszott az a számítás is, hogy Borsodban — tekintettel az itteni nagykiterjedésű káptalani birtokokra — könnyebb lesz Polgár gazdasági igazgatása. Az alapvető célkitűzés azonban továbbra is az újonnan benépesített hely védelme volt. Borsod megyének a separata porta jogállással is előnyös volt Polgár bekebelezése, így további jogigénye nem volt, míg Szabolcs a teljes megyei fennhatóság elismertetésére törekedett.

A Helytartótanács a portaszám csökkentését conscriptio végrehajtásához kötötte ugyan, de megígérte, hogy ennek egy esztendő leforgása alatt eleget tesz. A második kívánságra nem adott határozott választ, csupán kérte azon iratok bemutatását, amelyre a káptalan kívánságát alapozta.¹³³

Az összeírást 1732 folyamán valóban végre is hajtották, s ennek eredményeként a polgári porták számát felére, azaz másfélre csökkentették. Az 1732/33-as katonai évre a polgáriaknak már csak 683 ft és 14 kr-t kellett fizetniük, ami pontosan fele volt a régebbi összegnek.¹³⁴

A káptalan időközben felterjesztette azokat a dokumentumokat, amellyel Polgár Borsodhoz való csatolását kívánta indokolni. E szerint Polgár 1511-ben — II. Ulászló decretuma alapján — egyszer már e vármegyéhez tartozott,¹³⁵ s fontos jogi érvnek bizonyult az is, hogy Polgárt és Szentmargitát a XVI. század második felében különválasztották Szabolcs vármegyétől, s azok közvetlenül az egri vár fenntartásához járultak hozzá.¹³⁶ A Helytartótanács előtt a káptalan érvelése pártfogást nyert, mert az 1732-

132. A Helytartótanács a káptalannak. 1730. ápr. 17. Uo. XII—2/c Div. P. F.3 N.45.

133. Uo. XII—2/b N.16 D.2 F.2 fr. 40.

134. Bogáth Pál a káptalannak. Uo. XII—2/b N.16. D.2 F.2 fr.46. — „1731-ben Eötvös Miklós utódául a király Bogáti Pált nevezte ki királyi biztosul”. *Komoróczy Gy.* A katonai közigazgatás... i.m. 142.

135. E ténnyre hivatkozás történik; Helytartótanács a káptalannak. 1730. Uo. XII—2/b. N.16 D.2 F.2 fr.40.

136. 1569/15 t.c. 5. §. Az ingyen munkák felosztása során az egri várhoz rendelték Heves, Borsod, Pest, Külső-Szolnok és Solt vármegyéket, valamint az egri káptalan két városát Polgárdit és Szent Margitát. E felosztás során Polgár közmunkaerejét külön kezelték Szabolcs vármegyétől. E törvény-cikket megismételte az 1578/29. t.c. 6. §-a. Az 1574/5 t.c. 6. §-a pedig a következőképpen intézkedett: „Eger városát pedig ez évben az egri káptalan jobbágjai erősítsék meg”.

ben elrendelte, hogy Polgár ne Szabolcshoz, hanem Borsodhoz tartozzon, de az adót itt is külön fizesse.¹³⁷ A káptalan tehát pillanatnyilag teljes győzelmet aratott, hiszen Polgár számára rendkívül kedvező feltételeket sikerült biztosítania. Egyrészt portáit felére csökkentették, másrészt a várost sikerült Szabolcs vármegye támadásai ellen hathatósan biztosítani.

A káptalan eljárását a szabolcsi nemesség nagyon rossz néven vette és a Helytartótanácsnál élénken tiltakozott az eljárás ellen. A káptalanhoz hasonlóan itt is történeti-jogi érveket sorakoztattak fel. Polgár és Szentmargita 1549-ben 70, illetve 76 portával nem Borsod, hanem Szabolcs joghatósága alatt állott, utána pedig a hajdúvárosok sorába tartozott. Miután e kiváltságát elvesztette, a diéta nem Borsodhoz, hanem Szabolcshoz csatolta. Hivatkoztak az 1723/62 tc-re (úgy értékelve az eljárást, mint a vármegye teherhordó képességének aláásását), s Polgár elszakítását törvényellenesnek bélyegezték. Végül kijelentették, ha ez így marad, akkor a törvényt és ésszerűséget csúfolják meg.¹³⁸ A káptalan válaszában módfelett csodálkozott Szabolcs érvelésén, s álláspontján nem volt hajlandó változtatni, érveit is újból kifejtette.

Az ügyben 1738-ban fordulat következett be Szabolcs vármegye javára. III. Károly ugyanis jogosnak ismerte el Szabolcs megye törekvését.¹³⁹ E tényen felbátorodva a vármegye azonnal éreztette haragját a polgáriakkal. 1738-ban a helyiségbe katonaságot szállásoltak be, „az mint hallyuk Tekintetes Nemes Szabolcs Vármegye rendeléséből” —, írták a polgáriak. A jobbágyoknak szénát, húst, kenyeret, abrakot és szekereket is kellett adniuk. „A német szavából is kitetszett, őket úgy igazgatták ide, hogy tizenkét Esztendőtil fogvást szabadságban élván, itten tölünk minden kitelhet” —, panaszkodtak. Újra megpengették az ismerős fenyegetés-sírátkozást is: „Ha még egyszer ilyen súlyos Transenna következik szegény helységünkre éppen meg nem maradhatunk”.¹⁴⁰ 1741-ben a fenti eset újra megismétlődött, Polgárt katonaság szállotta meg ugyancsak Szabolcs megye parancsából. A jobbágyok esedezve kérték a káptalant, intézné el azt, hogy „Borsod Vármegyéhez incorporáltatnánk,” mert ha a község végképp Szabolcs fennhatósága alá kerül „azonnal kívánnuk pusztán hadni Polgárt.” E beszállások valóban súlyosak voltak; egy ízben pl. több teher esett Polgárra, mint Kállóra vagy Rakamazra. A jobbágyok ennek okát abban látták, hogy „azon okbul graváltattunk, hogy Pápisták vagyunk”, bár a tényleges helyzet nyilván nem ez volt. Ezért újra kérték a káptalant, hogy vagy Borsod vármegyéhez csatoltassa őket, vagy a separta porta jogát biztosítsa, „mert másként pusztulásunknál egyebet nem remélhetünk”.¹⁴¹

A vármegye 1741-ben már egyenesen arra tett kísérletet, hogy Polgáron a vármegyei háziadót megvegye. E célból a küldöttség a nemesi köz-

137. A Helytartótanács a káptalannak. 1732. „ut oppidum Polgari non Szabolcsensi verum potius Borsodiensi Comitatu applicetur”. HL. XII—2/b N.16 D.2 F.2 fr.44.

138. A Helytartótanács a káptalannak. 1734. mellékletben Szabolcs vármegye tiltakozásával. Uo. fr.48.

139. Uo. F.3 fr.17.

140. Polgáriak a káptalannak. 1738. Uo. F.2 fr.3.

141. Polgáriak a káptalannak. 1741 aug. 24. A levélben megemlékeznek a kolera pusztításáról is „az istencsapás nagyon meglátogatta őket.” Uo. XII—2/c Div.. P F.3 N.145.

gyűlés végzésére hivatkozva össze is akarta írni a polgáriakat. Az „időnek őszi volta mai bé nem mehetünk” —, írták¹⁴² de karácsony után erre feltétlenül sort kerítenek — fenyegetőztek. Az egri nagyprépost a fejlemények láttán kereken megtiltotta, hogy a polgáriak valamiben is Szabolcs vármegyének engedelmeskedjenek, „hanem a *Provinciális Commisariustul várjatok és függjetelek*” —, parancsolta.¹⁴³

A helyzet azért is bonyolódhatott ennyire, mert a jogi tényállás tisztázatlan volt. *Polgár Szabolcs megyéhez tartozott ugyan, de portái különálló jellegét megőrizte.* Ilyen körülmények között nem lehetett tudni pontosan azt, hogy Szabolcs vármegyének mihez van joga és mihez nincs. A vármegye például úgy értelmezte, hogy törvényes jogában áll Polgár háziadójának mennyiségét összeírás útján megállapítani. A káptalan ezzel szemben Szabolcs valamennyi jogát megkérdőjelezte. *E helyzetten változtatott a Helytartótanács 1742-ben kelt rendelete, amelyben meghagyták ugyan Polgárt és Szentmargitát Szabolcs vármegye fennhatósága alatt, de azzal a feltétellel, hogy azok a jövőben is különálló (separata) portával rendelkezzenek.*¹⁴⁴ A háziadóról úgy intézkedtek, hogy azt Polgár tartozik ugyan viselni, de csak *portái mértékéhez képest.* E szerint tehát Szabolcs vármegyének a jövőben sincs jogalapja arra, hogy a háziadó mennyiségének megállapítása céljából Polgáron összeírásokat hajtson végre. Ezt automatikusan a másfél porta arányában kell kivetni.

A földesúr és a vármegye szembenállása a polgári jobbágyoktól behajtható jövedelem felett tehát egyelőre olyan kompromisszumos megoldással zárult, amely inkább a káptalannak kedvezett. Szabolcs viszont elérte, hogy Polgár a vármegyénél maradjon és így fenntartotta azt a lehetőséget, hogy alkalmas pillanatban támadását újra elkezdje Polgár különös jogállása ellen.

A káptalan és a vármegye azonban az adózás ügye mellett más téren is szembekerült egymással. Ilyen kérdés volt a jobbágyok feletti *joghatóság* (iurisdictio) problémája. Történt ugyanis, hogy a polgáriak és a beszállásolt katonaság között összeütközés támadt, amelynek során egy katonát megöltek, több jobbágyot pedig súlyosan megsebesítettek.¹⁴⁵ Az ügy olyan komolynak bizonyult, hogy az a „Tekintetes Militia” (katonaság) által egyenesen „Tumultusnak (lázadásnak) látszatott magyarázni”.¹⁴⁶ A szolgabíró erre „az Bíránkat vetette Áristomba hogy elviteti a Várdai tömlöcbe” —, tudósította a káptalant az eseményekről Lénárt István tiszttartó. A bíró elfogatását törvénytelennek tartotta, és tiltakozott is ellene. Érvelésének lényege abban állott, hogy a polgáriakon ítélni csak a káptalannak áll jogában, hiszen az *ius gladiummal* (pallosjog) rendelkezik.¹⁴⁷ A káptalan az esetben ugyancsak jogi megsértését látta, s ezért a

142. Szabolcs vármegye deputációja a polgáriaknak. 1741 dec. 16. Uo.

143. A nagyprépost a polgáriaknak. 1741. szept. 14. Uo.

144. „Oppidum Polgary et praedium Szent Margita sub plena Comitatus Szabolcsensis Jurisdictione omnia reliquatur ita tamen ut praefatum Oppidum Separatim excissas, et in futurum quoque publica Autoritate excidendas Portas habent.” A Helytartótanács a káptalannak. 1742. Uo. XII—2/b. N.16 D.2 F.3 fr. 23. Ugyanerről: A Helytartótanács Szabolcs vármegyének SzL. Act. Pol. Fasc. 43 No.561. 1742.

145. HL. XII—2 b. N.16 D.2 F.3 fr. 26.

146. Jármy Ferenc a káptalannak. Kisvárdá 1749. júl. 30. Uo. fr. 29.

147. Lénárt István tiszttartó a dékánnak. Polgár 1749. júl. 19. Uo. fr.27.

vármegyénél levélben tiltakozott is, magának követelve a büntetés jogát.¹⁴⁸ Szabolcs a tiltakozást nem volt hajlandó figyelembe venni, s Jármý Ferenc a vármegye nevében félreérthetetlenül közölte, hogy „az Tekintetes Nemes Captalan Jus Gladiumának... semmi praejudiciuma nem lehet”, s az ügyben csak a vármegye ítélkezhet.¹⁴⁹ Így kapott pl. Nikon Gergely 100 pálcát, mert a „katonát görcsös bottal kereste”.¹⁵⁰

Nagy vitára adott okot az ún. királyi dézsmának a kérdése is. Nem más ez, mint a tulajdonképpeni dézsmakötelezettség, amely a Mohács előtti Magyarországon az egyház kizárólagos tulajdona volt. A török hódítás korában szokássá vált, hogy ezt az adónemet a királyi kamara bérelte, s ezért is kapta a „királyi” jelzőt. A dézsmaszolgáltatás így fokozatosan kikerült az egyház kezéből és az a világi hatalom kezébe ment át.¹⁵¹ A káptalan a török kiűzése után legfőbb feladatának tartotta középkori birtokállományának rekonstruálását, s ez a törekvés érintette a dézsmaszolgáltatás visszaállítását is.

E törekvés Polgár esetében különösen nehezen sikerült, hiszen a városban ez az adónem hosszú emberöltők óta ismeretlen volt. A káptalan az őt megillető dézsmát bérbeadás útján értékesítette. Így 1748-ban például Martonosy Zsigmond bérelte a Szabolcs megyei dézsmajárandóságot. Ennek behajtása azonban nagyon nehezen ment, mert a bérlő arról panaszkodott, hogy „mind pénzből, mind életből Restanciában (van) a Szabolcs Vármegyei nyakas nép miatt”. A hátralékot „katonái” által kívánta behajtani. Jogot formált Polgár dézsmájára is, mert az, „mint az Tekintetes Nemes Vármegyében reincorporált (helység) az accordába értetett (és) ez volt az ösztöm az 2100 Rftóknak megígérésére”.¹⁵² Martonosynak azonban egészen bizonyosan nem sikerült Polgáron a dézsmát behajtani.

Polgár dézsmájára azonban — eddig tisztázatlan jogi megfontolásokból — Szabolcs vármegye is szemet vetett, s azt 1751-ben erőszakkal be is hajtotta.¹⁵³ Hodos Ferenc szolgabíró két hajdúval elfogatta a polgáriak bíráját és az egyik esküdtet, s azokat megkötözve a kisvárdai börtönbe akarta küldeni. Nagy könyörgésre végül csak Kenézlőre vitték őket, „ahol vicispán úr 500 Rftig való cautionális levelet vett tőlük”, s így a polgáriak kénytelenek voltak 80 rhénes forintot megváltásként Nagykállóban, a megyeszékhelyen lefizetni. A káptalan Szabolcs vármegyénél természetesen tiltakozott az eljárás ellen s a váci káptalannál ez ügyben ünnepélyes ellentmondást is eszközölt.¹⁵⁴ Igazságának bizonyítására még a volt hajdúkat is felkerestette, akik tanúkihallgatáson vallották, hogy Polgár városa mindig „ment volt a királyi Dézsmátul”. Így vallott pl. Turay Mihály

148. A káptalan Szabolcs vármegye alispánjának. Fogalmazvány. „Egyszersmind a Város Eirija vissza eresztésével minket azon casusrul genere informálni, hogy azon Embereink vétkeseknek találatnak qualitate delicti satisfactiot migrendálhassunk”. Uo. fr. 28.

149. *Jármý Ferenc* a káptalannak. Kisvárdá 1749. júl. 30. Uo. fr. 28.

150. Uo. fr. 29.

151. *Acsády Ignác*: Magyarország Budavár visszafoglalása korában. Bp. 1886. 99. 1.

152. *Martonossy Zsigmond* az egri püspöknek. Kereki, 1748. máj. 26. Uo. XII — 2/c Div P. F.9 N.459.

153. Az események rekonstruálása az 1752. máj. 17-én Egerben felvett tanúkihallgatási jkv. alapján történt. Uo. XII — 2/b N.16 D.2 F.3 fr.32.

154. A váci káptalan előtt tett ellentmondás uo. fr. 34.

palkonyai lakos, megjegyezvén azt is, hogy „mindenkor halotta Polgárinak nagy szabadságát, ugyan azon szabadság kedvéért ha el nem pusztult volna holtig meg maradt volna Polgárin”. Engelmajer Sándor egri nagyprépost a legszigorúbban megtiltotta a polgáriaknak, hogy Szabolcs vármegye újabb ilyen irányú kísérletének még egyszer eleget tegyenek. Ha hasonló eset előfordulna, a polgáriak az ispán rendelkezését kövessék, különösen ha a vármegye embere a „Városból kimenni és a Városiakat békén hadni nem akarná”. *Ha pedig a vármegye „hatalmas módokkal kényszeríténé”, akkor az ispán „erőszakot erőszakkal repellállyon a Városnak közerejével”.*¹⁵⁵

A káptalant érthetően ingerelte fel a szabolcsi nemesség eljárása, hiszen célkitűzése között a polgári dézsma megszerzése is szerepelt, s csak az alkalmas időpontot kívánta megvárni. *Ez az úrbérrendezés után érkezett el, s részét képezte annak a folyamatnak, amelynek során a polgári jobbágyság terhei lényegesen emelkedtek.* 1778-ban Batthyani Ignác egri nagyprépost nyomására a „Polgári Bírák, Esküttek és Közöséges Lakosok” kötelezettséget vállaltak „az Papi tizednek, melyet másképpen Királyi Dézsmának is nevezni szoktak” — fizetésére. Bár a kötelezettség a dézsma „természetben való megadására” szolgált, a lakosok azt „megfogyatkozott állapotukra” való tekintettel pénzben válthatták meg. E szerint tehát az aratás vagy szüretelés után termését mindenki szabadon hazahordhatta, de azt a tisztartónak jelenteni kellett. A „Dezsmáról való Lajstromot” az uraság vezette, de azt a bírának is alá kellett írni.¹⁵⁶

Szabolcs vármegye legfőbb sérelmét azonban Polgár háziadója okozta, annak mennyiségét keveselte leginkább. A XVIII. század folyamán ezért több ízben is kísérletet tett annak felemelésére. Bár a Helytartótanács 1742-es döntésében annak mennyisége felől világosan intézkedett, a megye már 1744-ben kísérletet tett a háziadó összegének megváltoztatására. Ez évben ugyanis Polgárra 68 forintot vetettek ki; az összeget azonban Polgár városa sokallotta és ezért a Helytartótanácshoz fellebezett.¹⁵⁷ Szabolcs vármegye eljárását itt csakugyan helytelenítették is, s ezért a nemesi közgyűlés úgy határozott, hogy Polgárt a jövőben „Portáinak mennyiségéhez képest ad normam aliarum Possessionum” (más helységek mintájára) kell adóztatni.¹⁵⁸

Az 1764-es országgyűlésen Polgár portaszámát felemelték, s ezután az eddigi másfél helyett 1 3/4 porta után kellett adózniuk. Ez 1205 rhénes forint és 25 krajcár terhet jelentett. E döntés után a vármegye is rögtön felemelte a háziadó mennyiségét, s Polgártól ennek fejében 1765-ben 60 forintot követelt. 1767-ben a domestica cassa (házipénztár) terhe már 200 ft és 54,5-kr-ra emelkedett, 1775-ben már 602 ft és 42 kr-t tett ki. *„Mindcbből kitetszik, hogy a nemes Vármegye ... ugyan nem tartván proportiot*

155. Englmajer Sámuel nagyprépost a polgáriaknak. Eger 1752. aug. 1. Uo. fr.34.

156. Uo. XII — 2^c. Div. D F.3 N.63.

157. Szabolcs vármegye közgyűlése a Helytartótanácshoz. 1744. máj. 19. A szentmihályi generális congregációban Polgárra 68 ft. és 19 kr-t vetettek ki, arra hivatkozva, hogy Polgáron ez évben nem volt transenna. Uo. XII — 2^c Div. P. F.3 N.145.

158. 1798-ik Esztbeli Sz. András holn. 13k napján tart. T. N. Szabolch Vármegyei közgyűlésre bé adott jelentések a kirendeltetteknek. Uo.

az *Portális impositához képest*” — írja Egerbe a káptalanhoz panaszkodva Bárány Márton tiszttartó.¹⁵⁹

II. József korában — 1786-ban — a közigazgatási reform során megszüntették Polgár separata portáját is, s azt portái tekintetében is Szabolcs vármegyéhez csatolták; ekkor szűnt meg rövid időre pl. a Hajdúkerület önállósága is és került szintén Szabolcs vármegye fennhatósága alá.¹⁶⁰ A vármegyei nemesség e lehetőséget messzemenően ki is használta! Polgár háziadója ekkor azonnal „*nevezetesen ruktatódott*”, mert 2050 rhénes forint és 34,5 kr-ra emelkedett. Ez az állapot II. József haláláig tartott, s még 1790-ben is ennyi háziadót vetettek ki a mezővárosra. E súlyos adóteher mellett Polgárt közmunkára is kötelezték.¹⁶¹ Adataink arról szólnak, hogy a katonaság részére ez régebben is megtörtént,¹⁶² a vármegyének azonban ilyen szolgálatot a polgáriak sohasem teljesítettek. Szabolcs fennhatósága alá kerülve azonban „szint úgy, mint akár melyik közönséges helysége” — kíméletlenül kivetették a közmunkát. 1790 után helyreállott az ország régi közigazgatása, s ez vonatkozott Polgár separata portájára is.

Szabolcs vármegye az évtized második felében elérkezettnek látta az időt Polgár különös jogállásának a felszámolására. A támadást ezúttal is a háziadó oldaláról kezdték! A vármegyei közgyűlés első lépésként azt akarta elfogadtatni, gyakorlattá tenni, hogy a domestica cassa összegét vármegyei összeírás útján állapítsák meg, hiszen Polgár *tényleges teherbíró képessége lényegesen nagyobb volt annál, mint amit a separata porta értelmében a portaszám arányában fizettek*. E célból 1797 februárjában vármegyei deputáció szándékozott Polgáron a jobbágyságot összeírni. Bárány Márton tiszttartó azonban eléjük ment Dadára, s ünnepélyesen tiltakozott a kísérlet ellen. Ez eddig soha „usuban nem volt” — a József szisztémát kivéve —, érvelt. A küldöttség viszont úgy nyilatkozott, hogy Polgár összeírását azért szükséges megcsinálni, mert a vármegye már azzal is rendkívül rosszul jár, hogy Polgár hadiadóját külön kell kezelni.¹⁶³ Ez alkalommal azonban mégsem készítettek összeírást, de az ügyet a vármegye elébe terjesztették. A márciusban összeült közgyűlésen határozatot hoztak az összeírás végrehajtására; bár Polgár portái hadiadó szempont-

159. Bárány Márton tiszttartó a káptalannak. Polgár 1790. máj. 18. Uo. Lásd pl. Kotzka Ferenc bizonyítványa Polgár Mező Városa iránt. 1787. máj. 15. „quod idem Oppidum Portas habent a portis Cottuibus Separatas no 1 3/4.... repartitione Regnicolarum Anni 1764/5 ultima dieta solvet in toto Rft 1205 kr 27 1/2.” Uo. Eger város levéltára. B. LXXIX/A.579.

160. Varga Geiza: Hajdú megye leírása. Db. 1882. 78.

161. Pogáriak a káptalannak. (év nélkül) A háziadó „micsoda fundamentumbul azt nem tudhatjuk... pro arbitrio esztendőnkint ruktatván...” HL. XII — 2/c Div. P. F.6 N.145.; Bárány Márton tiszttartó a káptalannak. 1790. máj. 18.: Megvizsgálta a polgáriaknak az „adó fizetésről való könyvecskéjüket”, s megállapította, hogy a háziadó az 1775-ös 602 rft-ról, 1786-ban 2050 rft. és 34,5 kr-ra emelkedett.

162. A polgáriak Szabolcs vármegyének. SzL. Act. Pol. Fasc. 37 No 61. 1769. — Kéri, hogy „az Munkásba való administratiobul.... bennünket kegyesen ki hadni méltóztassanak”.

163. Bárány Márton tiszttartó a káptalannak. Polgár, 1797. júl. 19. A küldöttség úgy nyilatkozott, hogy „*úgy is elég rövidségével esik a Nemes Vármegyének, hogy a Bellica Impositájára Separtiába vagyon*”. HL. XII—2/c Div. P. F.3 N.145.

jaból különállanak ugyan, a házipénztár szükségleteit „tehetségeknek mennyiségéhez képest Dica számra kell kivetni, és így Polgárnak Dicaját is ki kelletik tsinálni”.¹⁶⁴ Ezt azonban 1797 folyamán már nem tudták végrehajtani, s ezért a decemberi közgyűlésen az a határozat született, hogy az az évi háziadót Polgár még portái után fizesse, a „szárazság”-ra (!?) való tekintettel. Újra megszavazták azonban azt, hogy Polgár conscriptióját minél előbb végre kell hajtani.¹⁶⁵ Erre 1798 augusztusában sort is kerítettek. Hiába tiltakozott most Bárány Márton tiszttartó írásban is, mondván, hogy Polgárnak „nyilván tudva lévő separata portája vagyon” —, ez semmit sem használt.¹⁶⁶ A vármegyei küldöttség felolvasta előtte a szabolcsi nemesség mindkét ide vonatkozó határozatát, s az összeírást végre is hajtották. A küldöttség megparancsolta, hogy egy nótárius és két „Eskütt ember a Nemes Vármegye Esküttyével házrul házra járjanak a Népet Conscribálni”. A polgári bírák ezt megtagadták, és csak a két kisbíró vezette a küldöttséget. Másnap a conscriptiót be is fejezték. Az összeírók igyekeztek alapos munkát végezni, mert „egy néhány köz embert, és két Esküttet... erőszakkal megeskettek, ... a pásztorokat behajtották... s úgy állapították meg a mezőváros tényleges vagyoni helyzetét.”¹⁶⁷

A tiszttartó azt javasolta a káptalannak, hogy forduljanak az országos hatóságokhoz annak eldöntése végett, hogy melyik félnek legyen igaza. Ez nyilván meg is történt, mert Szabolcs vármegye közgyűlése 1798 november 13-án ismét foglalkozott az ügyel. Meghallgatták egy időközben kiküldött vármegyei bizottság véleményes jelentését is. A bizottság a vármegye „leveles tára” felkutatása után arra az álláspontra helyezkedett, hogy az összeírás valóban törvénytelen volt. Hivatkozott az általunk már tárgyalt helytartótanácsi döntésekre, s kijelentette, hogy a „dicalis conscriptióra figyelemmel nem lévén... Polgár városa... A Proportione Separatum Portarum... a Házi Kincs Tár terhét viselje”. Az igazán nem elfogult bizottság jelentését a közgyűlés kénytelen volt elfogadni, de egyben megszavazta azt is, hogy Polgár separata portájának a kérdésést a következő országgyűlésen előhozzák, s azt igyekeznek megszüntetni.¹⁶⁸

Ezt valóban meg is tették! Az 1802-es országgyűlésen Szabolcs vármegye elérte régi célkitűzését, sikerült elfogadtatni egy olyan törvénycikket, amely kimondta, hogy Polgár portái tekintetében is a vármegye fennhatósága alá tartozik. Így szűnt meg tehát Polgár különös jogállása, a separata porta.¹⁶⁹

A változást a jobbágyság leginkább saját bőrükön érezhették, mert az országgyűlési törvénycikk után jelentősen nőtt a polgáriak adóterhe. Amíg 1801-ben a hadipénztárba kerek számban 1205 ft-t. s ennek arányában a házipénztárba 843 ft-t, összesen tehát 2049 ft-t fizettek, addig 1802/3-

164. Másolat Szabolcs vármegye 1797 Böjtmás hava 9 s köv napjain tartott jegyzőkönyvéből. Uo.

165. Szabolcs vármegye 1797 dec. jkv-e. (Másolat) Uo.

166. Bárány Márton tiszttartó a káptalannak. 1798. aug. 29. Uo.

167. Uo.

168. 1798k Esztbeli SzAndrás holn. 13k napján tart. T. N. Szabolch Vármegyei közgyűlésre bé adott jelentések a kirendeltetteknek. Uo.

169. 1802 14. t. c.: „A Szabolcs vármegye törvényhatósága alá vetett Polgári mezővárosának az adókezelés könnyebbítése végett, portái tekintetében és ugyanazon vármegyébe való bekebelezését a karok és rendek Ő szent felsége kegyes jóváhagyásával elhatározták”. *Magyar Törvénytár* Bp. 1901. 287.

ban a hadikasszába 1572 ft-t, a házipénztárba 1479 ft-t, összesen tehát 3051 ft-t fizettek.¹⁷⁰ A separata porta megszűntével rögtön az első évben Polgár adóterhe tehát durván számítva 1000 forinttal nőtt! Legjobban a háziadó terhe szaporodott, hiszen a kétszeresére emelkedett. Számításba kell vennünk azt is, hogy Szabolcs vármegyének ezután minden évben módjában állott mind a portális, mind a háziadó mennyiségét módosítani és a várható súlyos vármegyei közmunkákról még nem is szözlöttünk.

Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy „Polgár Várossa Tanácsa és Lakossi” esedező levélben kérték földesuruktól, hogy tegyen meg mindent a separata porta visszaállítására, „mert régi Státusunkhoz képest mind az Adó fizetésinkben, mind az hajtogatásokban sokkal nagyobb mértékben terheltettünk”. A káptalan hatalmában nagyon reménykedtek, mert az 1798-ban a vármegyétől egyszer már megvédte őket, s úgy vélekedtek, hogy ez most is sikerülhet, mert a separata portáról való „kegyelmes Királyi Privilegiumok a Tekintetes Nemes Egri Káptalan Leveles Kintstárjában a magok Originálisában” megvannak.¹⁷¹ A jobbágyok később a nádort is megkeresték ez ügyben. A nagyobb nyomaték kedvéért komoly anyagi áldozatot is vállaltak, mert „a mostani Frantzia Háború alatt is számos katonákat verbuváltattunk, és ajándékba adtunk... 200 pozsonyi mérő Gabonát”, csak a separata portát segítsen a nádor visszaállítani.¹⁷² Hiába volt azonban minden igyekezet, a nagy előnyöket biztosító jogállást többet nem lehetett feléleszteni.

A jobbágyok a későbbiek során mindig úgy emlékeztek vissza e kiváltságos helyzetre, mint az anyagi jómód korára. Amikor eleink a pusztán maradt Polgárt megszállották — mondták a jobbágyok 1820-ban — „tsak hogy állandók legyenek... Separata Portát kapott Polgár Városa... A Tekintetes Nemes Vármegye semmivel sem terhelt bennünket, tsak a Királyi cassában adóztunk Nagy Váradra”.¹⁷³

E jogállás a város számára valóban hallatlan nagy előnyöket jelentett. Mindenekelőtt a hadiadót nem a vármegye állapította meg, hanem az országos hatóságok. Ennek következtében a város fejlődése, gyarapodása mindig előrébb járt, mint a portaszám kiigazítása. Rendkívül szembeszökő ez Polgár esetében. A másfél portát 1732-ben — az új telepítés kritikus szakaszában állapították meg — ezen csak egy ízben módosítottak, akkor is mindössze egy negyed portával. Időközben azonban a város lakossága és anyagi ereje többszörösére nőtt. A rendelkezések szerint a vármegyei házipénztár összegét is a hadiadó arányában kellett megállapítani, s ezért volt e kiváltság annyira sérelmes Szabolcs vármegye számára.

A FÖLDESÜRI GAZDALKODÁS KIÉPÜLÉSE ÉS A JOBBÁGYKÖZÖSSÉG SORSÁNAK ALAKULÁSA

A fenti fejezetekből láthattuk, hogy az új telepítés megszilárdulása az 1740-es évekre tehető. Ebben jelentős szerepet játszott a fentebb ismertetett *separata porta* jogállás biztosítása és az, hogy a káptalan saját földesúri igényeit is mérsékelte. A káptalan azért tett ilyen lépéseket,

170. SzL. A dadai járás 1802/3 évi összeírása.

171. Polgáriak a káptalanhoz. Polgár, 1805. HL. XII — 2 c Div. P. F.3 N.145.

172. Polgáriak a nádorhoz. Polgár 1805. júl. 16. Uo.

173. Polgáriak az úriszékhez. Polgár 1820. máj. 26. Uo. Div. C. F.5 N.172.

mert teljes joggal úgy vélekedett, hogy csak gazdaságilag erős jobbágyszűkösségre róhat a jövőben nagyobb terheket.

E földesúri törekvésekhez tartozik Polgár vásártartási jogának biztosítása is. E kiváltságot szintén a káptalan közbenjárásának eredményeként kapta a város. A privilégiumot — a földesúr kérelmére — Mária Terézia adományozta Polgárnak, s ennek értelmében évi négy alkalommal — vízkeresztkor, Szent József napján, pünkösdkor és Szent Máté napján — a kereskedők és mesterek egybe gyűlhettek a városban. Az 1756-ban kiállított kiváltságlevelet a káptalan még abban az esztendőben kihirdette Borsodban, majd 1757-ben Szabolcsban.¹⁷⁴ A polgári vásárok nem emelkedtek igazi nagy vásárokká, de életképesnek bizonyultak. A fenti kiváltságlevél alapján az említett napokon tartották a vásárokat Polgáron még 1867-ben is.¹⁷⁵ A XVIII. és XIX. század fordulója táján a vásárokból a „Sáfrányosoknak, Tsipkéseknek, Zsidóknak és Mesterembereknek” csak úgy volt szabad árulniuk, ha a „Tzedula Pénzt a Méltóságos Uraság Cassájába” lefizették. A fazekasok pedig „Piatz bérben” készítményeikből adtak az uraságnak.¹⁷⁶

A vásárokkal is kapcsolatban állottak a közlekedés megjavítására tett erőfeszítések. Erre a XVIII. század második felében történtek komolyabb kísérletek. Nemcsak Polgár ügye volt ez, hanem országos érdek is. A Helytartótanács, Szabolcs és Borsod vármegyék egyaránt érdekelve voltak az útviszonyok javításában. E korszakban a kisebb vízfolyásokra számos hidat építettek, töltéseket, gátakat emeltek. A költségeket Polgár és a káptalan közösen viselték. A korai készítésűek közé tartozott a folyási híd, amelyet 1752 februárjától májusig készítettek, s az itteni munkálatok 239,5 napszámot emésztettek fel. A Tisza és Polgár között húzódó töltést 1756/7-ben készítették; a munkálatokat egy bizonyos Szénegető Mihály a következő feltételek mellett vállalta fel. A töltés szélessége legyen 3 öl, magassága pedig fél öl, de ha szükségesnek mutatkozik, akkor építsék magasabbra. Ennek betartását az építők „becsülletekre és parolájokra” bízták. A töltés hosszúsága 160 ölt tett ki, s ölenként „ött ött máriást” fizettek az építőknek.

A káptalan az utakra és hidakra 1751 és 1772 között 9194 forintot költött a gabonán és a fán kívül. Ez utóbbit a földesúr diósgyőri erdejéből szállították.¹⁷⁷

Polgáron a közvetlen földesúri jelenlét a mezőváros gazdasági helyzetének megszilárdulásával esett egybe. 1749-ből van adatunk újra (az

174. Opusculo Polgári quaterna Annuales Nundinae seu Fora Annualia Libera... Epiphania Domini, ... in Festo Sancti Josephi... die Jovis post Dominicam Pentecostes, ... in Festo Sancti Mathei...” A kihirdetések az oklevélre rávezetve. Uo. XII — 2 b N.16 D.2 F.3 fr.35.

175. Lásd pl. Országos Naptár 1867. Magyarország és kapcsolt részei számára (szerk. Ókrös Bálint) Pest, é.n. 24 6. és Protestáns Képes Naptár 1868. évre (szerk. Ballagi Mór) Pest, é.n. 100.

176. A polgári boltos árendális szerződése. HL. XII—2/c Div. C F.5 N.173. és a Polgári Kovács miv-hely, száraz malom, vásár és piac bér árendális contractusa. Uo. Div. P F.7. N.377. Érdekes fényt vet a XIX. század első felének piaci életére a Vásárnapok egyházi rendtartása (év nélkül); megtiltja a „zsidókkal már kora reggel bőrökre alkudozók, gyapjút eladók és szekérre rakodók” munkáját. Ugyancsak tilalmazza „a Tsizmáknak, Borjúknak, Mésznek” az árulását, a gyümölcsöt kivéve. Uo. F.4 N.226.

177. Az adatokra lásd. Uo. XII — 2 b N.16 D.2 F.5 fr.56, 57 és 61. sz. iratokat.

1720-as évek vége óta) arra,¹⁷⁸ hogy Polgáron urasági ember lakik. A káptalani birtokok igazgatásában Polgár fontos szerepet töltött be, ugyanis a három uradalmi központ egyike volt, s a polgári tiszttartó irányítása alatt a következő káptalani települések állottak:¹⁷⁹ Polgár mezőváros (oppidum), Palkonya, Ároktő, Egyek és Nagyiván jobbágyfalvak (possession-k). Ez időtájt állandósult a tiszttartó elnevezés is, korábban a szóhasználat ingadozott az ispán és tiszttartó között.

E változások szoros összefüggésben állottak az urasági gulya idehajtásával. Szavahihetőnek kell tartanunk — egyéb források figyelembe vételével — egy későbből származó tanúvallomást, amely a gulya megjelenését az 1740-es évek második felére tette. Ez azt bizonyítja, hogy az 1720-as években sok vitára okot adó gulya nem tekinthető elődjének. A tanúkihallgatáson azt is vallották, hogy míg a gulyát ide nem hajtották, a polgáriaké volt mind a Tikos, mind a Borockás.¹⁸⁰ Az uraság ugyanis e határrészekben tartotta állatállományát. 1760-ból pedig a polgári határban tudomásunk van a káptalan ménéséről is.¹⁸¹ A tiszttartó jelentését indokolta az időközben kialakult rengeteg határper is. Szinte valamennyi szomszédos községgel voltak Polgárnak „villongó” földjei, így Tiszadobbal, Búdel, Szederkényel, de a szomszédos hajdúváros, Nánással is.¹⁸²

A mezőváros jobbágysai a jelek szerint tiltakozás nélkül túrték az urasági gulya és ménés megjelenését, ami az első pillanatban rendkívül meglepően hat, különösen ha a húsz év előtti heves tiltakozásokkal hasonlítjuk össze. Ez idő alatt azonban lényeges változások mentek végbe. Mindenekelőtt a jobbágysok világosan látták azt, hogy különleges jogállásukat (separata porta) a káptalannak köszönhették. A földesúr is sokkal jobban vigyázott módszereire, mint tette volt azt az 1720-as évek végén. Szó sem volt most arról, hogy erőszakkal etessék fel az urasági gulyával a jobbágysok szénáját, s az urasági emberek hatalmaskodjanak. A tiszttartó „pénzért vett a Gulyája számára a Városlut szénát, szalmát magának”. A földesúri kezelésbe vett határrészekben — a Tikoson és Borockáson — pedig „pénzért kaszáltunk, gyűjtöttünk és hortunk az Uraságnak” —, emlékeztek vissza a jobbágysok erre az időre.¹⁸³ A fentiekből kitűnik, hogy a káptalan kezdetben egész gazdálkodását (csak állattartásról van tudomásunk) pénzvisszonyra alapozta, s robottal nem — vagy csak rendkívül csekély mértékben — terhelte jobbágysait. Ez egyben pénzszerzési

178. Lénárt István tiszttartó a dékánnak. Polgár, 1749. júl. 19. Uo. F.3 fr.27.

179. Nyíri Sándor: A nagybirtok vallásügyi magatartása a 18. században. Bp. 1941. 40. 1. A három uradalmi központ Eger, Szentistván és Polgár irányítása alá 30 mezőváros, illetve jobbágyfalu tartozott. A káptalan tulajdonában 17 praedium volt még, ezek egyike Szentmargita.

180. Polgáriak az úriszékhez. 1820. máj. 26. „Hanemhogy kevesen voltunk, s nem bírtunk az Határral, valami 65 esztendeje a Mgos Uraság az Gulyáját *Montájrul* a mi engedelmsünkől a Tikosra és Borockásra hozta”. Uo. XII — 2 c Div. P F.6. N.284. Montaj káptalani praedium Tiszabábolna mellett Borsod vármegyében. Vö. Nyíri S. i.m. 40. 1. és Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. Pest, 1841. III. k. 115.

181. Pállfy János a polgári tiszttartónak. Balkány 1760. szept. 29. „A T. N. Káptalannak ménese közt a Polgári földön lévő egynehány darab lovainak” ügyében. Uo. XII — 2/b N.16 D.2 F.3 fr. 37.

182. Lásd Bencsik János tanulmányát a kötetben.

183. Polgáriak az úriszékhez. 1820. máj. 26. Uo. XII — 2/c Div.P F.6 N.284.

lehetőséget is jelentett, amely a zsellérréteg, de talán a lakosság egésze szempontjából sem lehetett elhanyagolandó.

Úgy látjuk, hogy a jobbágyok tiltakozása azért maradt el, mert akkor már nem látták értelmét a káptalannal folytatott kötélhúzásnak. A separata porta a közösség egésze számára nagy előnyöket biztosított, az állatállomány megjelenése pedig egyesek számára pénzszerzési lehetőséget is jelentett. Nem gondolhattak azonban arra, hogy az uraság gulyája széles körű káptalani gazdálkodásnak veti meg az alapját, s nemsokára kiindulópontjává lesz a jobbágyközösség önkormányzata és gazdasági ereje ellen irányuló támadásnak.

A káptalani kezelés alá került határrészeket a földesúr időnként bérbeadás útján is értékesítette, vagy pedig megengedte, hogy azon „harmadába” kaszálhassanak. 1760 táján pl. Nagy Gábor csoklyai lakos árendált a Borockáson, az 1770-es évek végén pedig dadai lakosok kaszáltak, utána pedig a káptalan gulyája legelte.¹⁸⁴

Az uraság állattartása a század végére jelentős méreteket öltött, s főleg marha-, juh- és sertéstartásra rendezkedett be. Az állatállomány alakulása évek, határrészek és állatfajok szerint a következőképpen alakult:

1785	Marha	Juh	Sertés	Ló
Tikos	763	—	—	10
Polgár	—	1245	—	—
Margita	—	1177	—	—
Folyás	—	—	399	—
Összesen: ¹⁸⁵	763	2422	399	10

1789	Marha	Juh	Sertés
Tikos	643	—	—
Polgár	—	1052	345
Margita	—	868	—
Összesen: ¹⁸⁶	643	1920	345

1793	Marha	Juh	Sertés
Tikos	681	—	—
Polgár	—	906	706
Margita	—	772	—
Összesen: ¹⁸⁷	681	1678	706

184. Tanúkihallgatási jkv. 1781. Uo. N.16 D.2 F.5.

185. Lábás jőszág összeírása Polgár káptalani birtokon. Uo. Eger város levéltára. B. LXXII a/442.

186. Polgáron a lábás jőszág összeírása. 1789. máj 12. Uo. B. LXXXIV/a/195.

187. Polgár, Tikos káptalani birtokok marhaállományának jegyzéke. 1793. ápr. 29. Uo. B. C a/1814.

A számokból láthatjuk, hogy az uraság lótartása megszűnt, a marha- és juhállomány csekély mértékben fogyott, a sertéstartás viszont fellendült. Láthatjuk azt is, hogy egy-egy határrészen csak egyfajta állat a gulya, juhnyáj vagy sertésnyáj talált megélhetést. A gazdálkodás menetéért a tisztartó felelt, ő intézte az állatok megvétele, majd eladását is. A venni szándékozók hozzá fordultak, s rendszerint nagyban vásároltak. Ezért ment Polgárra pl. a „böszörményi Hadnagy” és érdeklődött a tisztartótól a gulya megvétele iránt.¹⁸⁸ A káptalan olykor közvetlenül is beleszólt a gazdálkodás menetébe, főleg az üzletkötésekbe. A kupeczek egy ízben pl. a szilaj sertésnyáját szándékoztak megvenni, a nagyprépost azonban jobbnak látta utasítani a tisztartót, hogy az inkább „szaggattason ki az öreg ártányokbul és herélt koczákbul” egy falkára valót és hajtsák el azt a „Debreczeni Vásárra”. Értékesítés céljából a tisztartó gyakran megfordult Nagyváradon is, mert ott előnyösebb volt a jószágot értékesíteni, mint Debrecenben.¹⁸⁹

A jelek arra utalnak, hogy Polgár városa nem szorult ki teljesen a káptalani határrészekről sem. Bizonyos feltételek mellett a jobbágyság jöszágai is megjelentek e területen. Így 1785—86—87-ben pl. Bodnár András „Polgár Városa Számadó Gulyássa lévén, az Álomzugban egész a Sulymos hátig és a Király eréig szabadosan legeltette gulyáját...” Lévy János is, aki 1789-től egyhuzamban nyolc évig a város gulyása volt, szintén legeltette a területet, „a lánc fokán tunan az egész Tárnok hátat, ... talvigáia is” ott volt. A város ökörcsordája is járta a borockási részeket.¹⁹⁰ Adataink arról szólnak, hogy a polgáriak hasznosíthatták a káptalani határrész nádlását, de a halászóvizeket is.

Az urasági munkaerőigényt a XVIII. század végén is napszámosok elégítették ki, hiszen — mint a jobbágyság mondták — „ekkor is pénzért dolgoztunk az Uraságoknak”.¹⁹¹ A robotkötelezettség 1773-ig ismeretlen fogalom volt Polgáron, bár bizonyos úrdolgát — amit a telepítő szerződés előírt — a szellérek teljesítettek, akik alkalmasszerűen „munkára hajtattak”. Az úrbérrendezést követő 1773-as, majd az 1778-as contractusok is megengedték — a szelléreknek is — a robotkötelezettség pénzbeni megváltását. A káptalani javak 1783-as összeírása szerint a jobbágyság éltek is e lehetőséggel; az ott összeírt 275 ember közül ugyanis mindössze 30 teljesített úrdolgát, a többi pénzben váltotta meg azt. E 30 fő is a társadalom legszegényebb rétegéből került ki, s feltűnően sok volt közöttük a cigány.¹⁹²

A majorság alkalmazottai — 1783-ban — nagyrészt a polgáriak közül kerültek ki, akik különböző szolgáltatásokat teljesítettek. A Polgáron lakos majorsági alkalmazottakat a következő kimutatásban tekinthetjük át.¹⁹³

188. Uo. XII—2/c N.16 D.2 F.5. Haraszthy György tisztartó a káptalannak. Polgár, 1806.

189. *Bárany Márton* tisztartó a nagyprépostnak. Polgár, 1796. dec. 28. „Imitt amott a falukon vettem tíz ökröt, mellyel már 70 db van, igen szeretném ha Csátrul 100 darabra kipótolhatnám”. Váradra is szándékozik menni. Uo.

190. Álomzugról való tanúk. Uo. Div.P F.9 N.459.

191. Polgáriak az úriszékhez. 1820. máj. 26. Uo. Div. P. F.6 N.284.

192. *Conscriptio bonorum*... 1783. Uo. XII—2 d. 105. 138.

193. A kimutatás a *Conscriptio bonorum* i. forrás alapján készült.

Foglalkozás	Név
Kádár	Molnár István
Szabó	Kardos János
Molnár	Molnár János
Béres	Bacsó Tóth Máttyás, Baráth Pál, Vékony György, Juhász András, Kis János, Szilágyi János, Dobos József
Gulyás	Barkóczy Mihály, Bata Albert
Gulyásbojtár	Tóth János
Juhász (polgári)	Tanyi György
Juhász (margitai)	Eneri György
Juhászbojtár	Szücs András, Tanyi József, Sztankóczy Mihály, Rabcsák János
Csikés	Mecsei Máttyás
Csikósbojtár	Póta András
Kocsis	Tóth István, Deli Mihály
Gabonabegyűjtő	Bornyák Dénes
Folyási kerülő	Morvay István
Margitai kerülő	Katona Imre
Hajdú	Lovász János
Polgári korcsmáros	Szuloczki Antal
Folyási korcsmáros	Jászai András
Margitai korcsmáros	Göör István
A „rév”-nél levő korcsmáros	Kis József

A káptalan margitai gazdálkodásáról e korszakban adataink rendkívül hiányosak. A jelentős juhászat mellett dohánytermesztéssel kell még számolnunk.¹⁹⁴ A nagykiterjedésű pusztta hasznosításának fontos formája lehetett a bérbeadás is, e mellett szól az a tény, hogy pár évtized múlva Margitán az árendások egész tömegével találkozhatunk.

A földesúri gazdaság szemrevétele után tekintsük át a jobbágyszomság gazdasági-társadalmi helyzetét az úrbérrendezés időpontjában, amely azért is tanulságos lesz, mert így összehasonlítási alapot kaphatunk a későbbi fejlemények jobb megértéséhez.

A XVIII. század második felének legszembevetőbb változása a népesség nagyarányú gyarapodása volt. Amíg 1743-ban 97 jobbágyot (családfőt) írtak össze, addig az 1772-ben végrehajtott előzetes úrbéri felmérés szerint a mezővárosban 292 családfőt találtak.¹⁹⁵ A növekedés üteme tehát elérte a 300⁰/₀-ot, ami 30 év alatt csak intenzív külső bevándorlás mellett képzelhető el. A népesség nagyarányú gyarapodását még jobban szemlélteti a II. József korában végrehajtott népszámlálás áttekintése.¹⁹⁶

194. *Bárany Márton* a káptalannak. A Szabolcs vármegyei urak „több ízben emlegették a Margitai Dohánt”. Uo. XII—2 c Div.P F.9 N.459.

195. SzL Urbariumok. Polgár urbárium.

196. Az első magyarországi népszámlálás. (Szerk. *Dányi Dezső és Dávid Zoltán*) Bp. 1960. 160—61. l.

Házak	Családok	Jogi népesség	Férfi	Nő
385	522	2501	1277	1224

A nagyarányú bevándorlást Polgár előnyös jogi helyzete mellett elősegítette a földesúr ama rendelkezése is, amelyben biztosította a betelepülőknek a három év adómentes időszakot. E kedvezmény nemcsak az első telepeseket illette meg. Bizonyítja ezt az 1743. évi földesúri összeírás. E conscriptio ugyanis külön rovatban emlékezik meg arról a 28 „új gazdáról”, „melyek még az három esztendő el nem töltötték”. Ezek semmilyen földesúri terhet nem viseltek s nevük mellé csak a Polgáron töltött évek számát jegyezték fel. A bevándorlás méretére jellemző, hogy az összeírás időpontjában az új gazdák a lakosságnak több mint 1/3-át jelentették.¹⁹⁷ E nagy mértéket öltő népmozgalomról pontos adataink sajnos megintcsak nincsenek. A jelek viszont arra utalnak, hogy az első telepesekkel ellentétben a később beköltözők már a környező falvakból kerültek ki. Gyakran előfordult ugyanis, hogy az új lakosok neve elé — megkülönböztetésként — környezete régi lakhelye nevét ragasztotta. Az 1772-es előzetes felmérés névanyagában így bukkan elénk pl. Emődi Varga György, Keresztési Tóth János, Kövesdi Juhász László, Farmosi Varga György. E nevek tehát Emőd, Mezőkövesd, Mezőkeresztes és Egerfarmos irányába mutatnak. További támpontot biztosít számunkra az a tény, hogy a bevándorlásnak katolikus területről kellett történnie, hiszen Polgár a század végére is tiszta katolikus közösség maradt.

A lélekszám nagyarányú felduzzadása is összefüggésben állhatott a határhaználatban bekövetkezett lényeges változással, a *nyomásos gazdálkodás kialakulásával*. A lakosok az 1772-es úrbéri felvételkor ugyanis úgy tájékoztatták az összeírókat, hogy „Ezen Mező Városnak határja három járásra vagyon fel osztva”, amelyekben őszi búzát, rozst és zabot termeltek. A szántásra az Alföldön divatos módszer volt jellemző, mert a gabonafélék alá csak kevésszer szántottak. Az árpa és rozs „eczeri szántásban minden trágyázás nélkül” is *elegendőképpen* megtermett, e művet egyedül csak a rozs esetében ismételték meg. Ugyanez volt a helyzet pl. a szomszédos hajdúvárosokban is, ahol szintén az egyszeri szántás volt szokásban, szemben a Dunántúl és Felvidék többszöri szántást kedvelő parasztjaival.¹⁹⁸ A közepes minőségű földek mellett jelentős szerepe volt a kaszálóknak, amelyről úgy nyilatkoztak, hogy elegendő „vagyon a város lakosainak”. A legelőt ugyancsak kielégítőnek és számottevőnek tartották. A jobbágyok bizonyos kertgazdálkodást is folytattak, mert a vetemények „házi elkerülhetetlen szükségekre” szinte minden portán megtalálhatók voltak. A városnak erdeje ugyan nem volt, de a jobbágyok nádat „illendőképpen” vághattak.¹⁹⁹

197. Conscriptio Polgariensis 1743 pro parte Vbilis capituli. HL. Kápt. lt. Nrpt. ir. XII—2/c Div.P F.9 N.459.

198. V. ö. Orosz István: A hajdúböszörményi mezőgazdasági termelés és agrártársadalom fejlődése. 1784—1889. Hajdúböszörmény története (szerk. Szendrey István) Debrecen, 1973. 372. old.

199. SzL. Urabriumok. Polgár urbariuma. Az úrbéri kilenc kérdőpontra adott felelet. Lásd bővebben Bencsik János tanulmányát a kötetben.

A jobbágyok telki állománya a betelepülés után — mint láttuk — az igásökrök számának függvénye volt.

A szilárd telekrendszer háttérbe szorulása, illetve felbomlása a töröktől pusztított alföldi területeken — pl. Heves megye déli részén — általános jelenség volt. *Uralkodó formává vált itt az újraosztásos földközösség, ahol a szántóföldekben való részesedés alapját nem a belső telek nagysága, hanem az igásökrök száma (az eke) jelentette.*²⁰⁰

Polgáron 1772-ben is azt hallhatjuk, hogy itt „az Teleknek minéműsége sohase volt meghatározva”. A beltelek nagysága és a határbeli tartozékok között sem tudtunk összefüggést kimutatni, hiszen pl. a fél pozsonyi mérő belsőséggel rendelkező Kiss István és Kiss Ferenc a határban ugyanannyi szántót mondhatott magáénak, mint a két pozsonyi mérő beltelekkel rendelkező Szabó Ferenc vagy Szabó István. A változatosság e vonatkozásban rendkívül nagy, hiszen lépten-nyomon tapasztalhattuk, hogy kis beltelekhez nagy határbeli járulékok tartoztak, s megfordítva, nagy beltelekhez viszonylag kisebb külső állomány járult. A jobbágyföld mennyiségét — a jobbágyok vallomása szerint is — a tényleges teherbírás szabta meg. Egy *hatökrös* gazdának „minden nyomásban 18 kila alá való földgye és az határban 12 embervágó réttye” volt. A *négyökrös* gazda 12 kila földet és nyolc embervágó rétet, a *kétökrös* pedig hat kila szántót és négy embervágó rétet mondhatott magáénak. E szerint tehát a *hatökrös* gazda 54 kila, a *négyökrös* 36 kila, a *kétökrös* pedig 18 kila szántót birtokolt. A szántóterület alapján rekonstruáltuk Polgár 1772-es igásökr állományát — a falu társadalmi tagozódását. Ennek eredményeként 714 igásökröt kaptunk, amely a lakosság között a következőképpen oszlott meg:²⁰¹

Gazdák	Ökörszám	Szántóterület (kila)	Rét (embervágó)
Hatökrös	194	1746	388
Négyökrös	340	3060	680
Kétökrös	180	1080	240

A mezőváros zsellérrétege — a jobbágyok által adott meghatározás szerint — nem rendelkezett szántásra alkalmas ökrökkel, így a nyomásba osztott szántóföldekből sem részesült. A házas zsellérek létszáma az 1772-es előzetes úrbéri felmérés szerint 70, a házatlanoké pedig 20 volt. A házasok belső telki állománya szintén változatos képet mutatott, ennek nagysága ugyanis 1/8-ad és 1 pozsonyi mérő között változott. A zsellérek rétege döntő hányadban a határban két embervágó réthez jutott, s ez alól csak néhány esetben történt kivétel. E határbeli járandósághoz a cigányok közül sokan nem jutottak hozzá (pl. Bari Sándor, Bari György, Turó Mátyás), de nem volt rétte a valószínűleg öreg özvegy Samutovszki Györgynek sem. A zsellérek rétegződése a következő képet mutatta:

200. Soós I. i.m. (A jobbágyföld sorsa...) 21. old.

201. A számítást az 1772-es előzetes úrbéri felmérés anyagának alapján végeztem.

Zsellérek	Létszám	Kaszáló (embervágó)
Házass zsellérek	70	120
Házatlan zsellérek	20	14

Hangsúlyoznunk kell itt azt, hogy bár nyomásba foglalt szántóföldekkel nem rendelkeztek, ez nem jelentette azt, hogy a zsellérek nem juthattak önálló szántóföldhöz. Elszórt adatok — még évtizedekkel későbből is — azt bizonyítják, hogy a földbőség következtében a nyomáson kívül sokan fogtak földet maguknak.²⁰² E gyakorlat különösen a zsellérek („gyalogok”) között volt jelentős. Számításba kell vennünk azt is, hogy a mezőváros rendszeres árendát folytatott Szentmargitán és a bérleti feltételek a szántóföldi művelést is megengedték. Bár arról megközelítően sincsenek adataink, hogy a zsellérek e nyomáson kívüli földművelésben milyen arányban vettek részt, mégis feltételezhetjük, hogy abban nem jelentéktelen szerepet játszottak. Állatállományuknak feltétlenül kellett lenni, hiszen kaszálókkkal is rendelkeztek.

Az összeírás jelentős szőlőtermelésről is tanúskodik, hiszen 82 szőlősgazdát is összeírtak. A szőlők 133 kapás terjedelmű területre rúgtak. Ennek megoszlása változatos képet mutat, hiszen fél kapástól négy kapás terjedelemig találhattunk szőlősgazdákat. Kísérletet tettünk arra, hogy a szőlősgazdák és a jobbágyok névsorát összeegyeztessük,²⁰³ s az eredmények arra a megállapításra vezettek, hogy a szőlőtulajdon egyenes arányban állott a jobbágyok gazdasági erejével. E megállapítást érdekes módon színezi, hogy néhány házass zsellér is jelentős szőlőterülettel rendelkezett.

A szőlőterület megoszlása a jobbágyok telki állománya szerint

	Hatókrös gazda	Négyökrös gazda	Kétökrös gazda	Házass zsellér	Beazonosíthatatlan
Létszám	15	29	19	9	10
Kapás	31,5	41,5	29,5	15,5	15

A gazdák közül szőlőtulajdonos is:

Hatókrösek közül	Négyökrösek közül	Kétökrösek közül	Házass zsellérek közül
75 %	34,8 %	19,7 %	14,8 %

Az összeírás alapján módos gazdatársadalom képe bontakozik ki szemünk előtt, amely minden földesúri terhet igyekezett pénzben meg-

202. Ld. pl. HL. XII—2 c Div.P F.9 N.459.

203. A számítás az 1772-es előzetes úrbéri felmérés (beleértve a Conscriptio Vinarum oppidi Polgár anyagát is) készült. A „kapás” az a terület, amelyet egy munkás egy nap alatt be tud kapálni.

váltani. A telepítő szerződés szerint teljesített földesúri adózásuk e korban már előnyösnek mondható (robottal az „Uraságnak” nem tartoztak, „földi veteményekből” kilencdet nem adtak), s ezért értékesíthető mezőgazdasági termékekkel is rendelkeztek. Állataikat, termékeiket Szikszó, Miskolc, Szentpéter és Debrecen piacain értékesítették.²⁰⁴

Égészen bizonyosan régebbi gyökerekre nyúlik vissza az a gyakorlat, amely szerint a város szükségletére a határban bizonyos földterületet hasítottak ki. 1772-ben a városnak 90 pozsonyi mérő földje és 40 embervágó kaszálója volt. Hasonló helyzet alakult ki az egyébként is rendkívül sok történelmi párhuzamot mutató derecskei uradalomban. E falvakban az uradalom története folyamán mindvégig a közösségek használhatták a határ egy részét, s ezen az úrbérrendezés sem változtatott. A XIX. század elején is — három falu kivételével — valamennyinek volt közös használatú földje.²⁰⁵

E gazdasági-társadalmi helyzetben következett be Polgáron a Mária Terézia által kezdeményezett úrbérrendezés, amely — mint látni fogjuk — kihatásában más helyzetet fog teremteni. Az a paradox helyzet állott ugyanis elő, hogy a jobbágyság helyzetének javítása célzatával kiadott Urbárium *hosszabb távon a parasztság helyzetének rosszabbodását eredményezte. A tényleges helyzet ugyanis jobb volt, mint amelyet a rendelkezés alapján követelni lehetett.* Ugyanez vonatkozott a jobbágyok telki állományára is! A tényleges jobbágyföld szintén lényegesen nagyobb terjedelmű volt, mint amelyet az urbárium által előírt szabványtelek megkívánt. Hasonló helyzetet teremtett az úrbérrendezés a derecskei uradalomban is, ahol a jobbágyság sorsa az úrbérrendezés után ténylegesen nehezebbé és egyre elviselhetetlenebbé vált. Itt, akárcsak Polgáron egyre terhesebb szerződések következtek, amelyek végül megsemmisítették a jobbágyság addigi viszonylagos kedvező helyzetét.²⁰⁶

Bár a királynő előírta azt is, hogy a jobbágyok helyzetének az országban ezután sem szabad (ahol a helyzet jobb volt) rosszabbodni, a paraszti terhek egységesítése mégis állandó veszélyt jelentett a polgári jobbágyközösségre. E rendelkezés betartását ugyanis eleve megkérdőjelezte az a tény, hogy a jobbágyföldeket nem mérték fel, s így azok terjedelmét a későbbiek során maguk a jobbágyok sem tudták megmondani. E helyzet jelentős ún. remanenciális földet eredményezett, s ez (a ténylegesen bírt és az urbárium által előírt földterület közötti különbség) alkotta alapját a későbbiekben a külön kezelt urasági majorsági tábláknak.

Summázva megállapíthatjuk tehát, hogy *a káptalan az urbárium rendelkezéseit a jobbágyi terhek fokozására használta fel, s az idők folyamán egyre inkább közelített azok normájához — bár azt 1848-ig sem sikerült megvalósítani.*

Polgáron az úrbérrendezést 1774-ben hajtották végre, pontosabban rögzítették papírra.²⁰⁷ E rendelkezések ugyanis a maguk teljességében sohasem léptek életbe, s annak megvalósítása ellen a jobbágyközösség szívós harcot folytatott. E munkálatok áttekintése elsősorban azért szükséges,

204. SzL Urbariumok. Polgár község urbariuma. Az úrbéri kilenc kérdőpontra adott felelet.

205. Szendrey i.m. (Egy alföldi uradalom...) 160—166.

206. Uo. 198.

207. SzL Urbariumok. Polgár község urbariuma.

hogy lássuk azt a mértéket, amelynek megvalósítására a káptalan törekedett, s amelyet a mezőváros jobbágysai mindenáron meg akartak hiúsítani.

A város jobbágytelkeit egységesen első osztályúaknak minősítették, bár ez a határ termékenysége alapján egyáltalán nem volt indokolt. Ennek értelmében egy egész jobbágytelek nagysága a következő volt:

Beltelek:	Szántó:	Rét:
2 pozsonyi mérő	28 pozsonyi mérő	10 embervágó

A fél, a negyed és nyolcadtelek ennek felét, negyedét, ill. nyolcadát tette ki.

A jobbágy egész telek után a következő szolgáltatokra és adózásokra volt köteles. Teljesítenie kellett évi 52 nap ígás vagy 104 gyalog robotot. Kilencedet adott minden terményből (bárányból, méhből is), és a földesúr konyhájára beszolgáltatót egy icce vaját, két kappant, két csirkét és 18 tojást. A fél, negyed és nyolcad telkesek terhüket telkük arányában teljesítették. A jobbágyok minden ház után egységesen egy forintot fizettek.²⁰⁸

Zselléreknek minősültek az 1/8-ad telki állománynál kevesebbel rendelkezők. A zselléreknek két rétegét különböztették meg; a házas, ill. a házatlan zselléreket. A házas zsellérek kötelessége volt évi 18 nap robotot ledolgozni és 1 forint házpénzt fizetni. A házatlan zsellérek robotterhe évi 12 nap volt.

A rendezés után a mezőváros társadalmi rétegződése a következőképpen alakult:

Telkes jobbágyok

Egésztelkes jobbágy	Féltelkes jobbágy	Negyedtelkes jobbágy
33	157	26

Zsellérek

Házas zsellérek	Háztatlan zsellérek
64	14

Polgáron tehát 117 jobbágytelket alakítottak ki. Az összes összeírtak száma 290 volt, ebből telkes jobbágy 212 (az „ökrösgazdák” számához képest 10-el nőtt), zsellér (házas és háztatlan) 78 (az előzetes felméréshez képest 12-vel csökkent).

A káptalan az úrbérrendezést a jobbágyi terhek növelésére használta fel, s a földesúr a maga szempontjából rendkívül okosan aknáztta ki azt a

208. Az úrbérrendezésre ld. Wellmann Imre: A parasztnép sorsa Pest megyében. Bp. 1967.

lőlektani hatást, amelyet az urbárium terhes volta gyakorolt a jobbágyokra. Az előzetes úrbéri felvétel (1772) után, de még az urbárium rendezése (1774) előtt sikerült 1773-ban a polgári jobbágyokat a telepítő (1727-es) szerződésnél lényegesen súlyosabb terhek hordozására szorítani. Ráadásul az 1773-as új úrbéri szerződés csak öt évre szólt, s így megnyílt a lehetőség a még terhesebb szerződések kötése előtt. Hangsúlyoznunk kell itt a káptalan jogi ügyeskedését, amellyel a telepítő szerződés érvényét még az urbárium bevezetése előtt megszüntette, aminek jogi szempontból volt nagy jelentősége.

Az új úrbéri szerződés keletkezésének körülményei egykorú forrásokból sajnos nem ismeretesek. Elfogadtatása azonban — annak terhesebb volta miatt — nem mehetett könnyen. A szerződés szövege is utal rá, s a polgáriak az 1820-as úrbéri per során határozottan állították is, hogy annak aláírására csak az urbáriumtól való féltükben állottak rá.²⁰⁹ A szerződés körüli viták végül 1773. október 11-én Rakamazon tartott úri-szék elé kerültek. Itt a polgáriak ragaszkodtak volna az 1727-es szerződéshez, a káptalan viszont az urbárium bevezetésével fenyegetett. Így fogadta el végül a két fél az új szerződést. A Helytartótanács — elvi állásfoglalásának megfelelően — maga is ellenezte az urbárium bevezetését, s úgy foglalt állást, hogy Polgárt urbáriumra szorítani nem lehet, mert az *contractuális* (szerződéses) hely.²¹⁰ E helytartótanácsi döntés valószínűen a remanenciális föld kérdésében is állást foglalt, s úgy rendelkezhetett, hogy a jobbágytelkek számát növelni kell. Az 1778-as contractusban ugyanis az urbáriummal ellentétben már nem 117, hanem 130 jobbágytelekről esik szó, sőt a szerződés szövege szerint a határból „151 sessio” is kitelne.²¹¹

Nézzük ezután az egymást követő úrbéri szerződéseket! Az 1773-as contractus első pontja ígéretet tett az állandó telekszervezet kialakítására,²¹² mivel ezután „*kinek kinek fognak az földek állandóképpen kimérni*... ide értve az intravillanumot is”. Ezt úgy kell véghezvinni, hogy 1/4-ed házhelynél (teleknél) senkinek se legyen kisebb telki állománya. *A helység számára az „extravillanumban” (határban) 4 házhelyet biztosítottak*, de ebből ki kellett telnie a plébános, kántor, oskolamester, harangozó, nótárius és a város két kocsisának járandósága. Ugyanez vonatkozott a négy telek után járó kaszálókra is. A jobbágyok elvben kötelesek voltak beszolgáltatni a földesúri kilencedet, ezt azonban pénzben megválthatták. Ennek összege az egésztelkeseknél 4, a féltelkeseknél 2, a negyedtelkeseknél pedig 1 rhénes forintot tett ki. A gabonadézmát a jobbágyok „szemül” (tehát a terméstől függetlenül, egyezség alapján) megválthatták. Az egész telkes jobbágynál ez a mennyiség 3 kila tavasz-búza, 3 kila rozs, 3 kila árpát jelentett. E terhet az uraság fuvarozással is tetézte, mert a gabonát vagy Egerbe, vagy Miskolcra kellett szállítani-

209. Az 1773-as contractus. HL. Kápt. mlt. Nrpt. ir. XII—2/c Div. P. F.1. N.13 „az Urbáriális szolgálatoknak szokatlan és Súlyos terhétől írtózván”. Másolatban pl. SzL Act. Pol. Fasc. 22 No.234. 1822.

210. A fentiekre: Az úrbéri per anyaga. HL. XII—2/c Div. P. F.5 N.253.

211. A 151 jobbágytelek előírása valószínűsíthető, mert a szerződésben az áll, hogy „151 sessionak kellene lenni”, de a káptalan csak 130 után tart igényt a földesúri adóra. Uo. F.1. N.13. A kérdéses eredeti iratok már 1820-ban sem voltak meg Szabolcs vármegye levéltárában.

212. Uo.

uk. Elvben az urbáriumban előírt robotszolgáltatásra is kötelezettséget vállaltak, ezt azonban szintén pénzben válthatták meg. „Alázatos könyörgésünkre meg engedte a Méltóságos Uraság, hogy az reánk esendő Urbális szolgálatokat kész pénzüll meg válthassuk” —, áll a szerződésben. Ennek összege egész telkes jobbágnál 16, féltelkesnél 5, negyedtelkesnél 2 rénes forintot és 30 krajcárt tett ki. Az egyéb szolgáltatások (vaj, borjú, bárány) és előjogok (félévi korcsma, rév használata) változatlan maradt. A szerződés záradékában a földesúr minden úrbéri jogot fenntartott magának, mintegy jelezve a jövőben várható újabb földesúri terheket.

A szerződés lejártakor — 1778-ban — új contractust kötöttek, amely a régi pontjait nagyjából változatlanul megismételte.²¹³ A szerződés legnagyobb újdonsága abban állt, hogy a mezőváros jobbágynak telki állományát 130-ban állapította meg. A földesúr megengedte, hogy a jobbágyok a telkeket maguk között („kivéve Tisztartó és Kasznár Uraimékát”) feloszthassák. Ez azt bizonyítja, hogy nem következett be az első szerződésben hangoztatott állandó telekszervezet kialakítása, s Polgáron továbbra is az újraosztásos földközösségi forma uralkodott. A telkek számának emelkedése egyben azt is jelentette, hogy a földesúr jövedelme a többlettelkek arányában nőtt.

Bár az 1778-as úrbéri szerződés nem rótt újabb terheket a jobbágyokra, helyzetük mégis rosszabbodott. Ez évben szorította rá ugyanis a káptalan a polgáriakat arra, hogy kötelezettséget vállaljanak a papi tized (királyi dézsma) fizetésére, amelyet másutt már érintettem. Mivel e teher nem úrbéri természetű volt, az a contractusban nem is szerepelt.

Az 1778-as contractus — meghosszabbításokkal — 1802-ig volt érvényben. Ez évben azonban új szerződés jött létre a káptalan és jobbágynak között, amely a polgáriaknak számos „szokatlan” terhet jelentett.²¹⁴ Következményében legveszélyesebbnek az az igény mutatkozott, amely a *robotkötelezettség tényleges ledolgoztatását célozta*. A földesúr részéről erre azért volt szükség, mert időközben — Bárány Márton tisztartó alatt — megvetették a földesúri *földművelő majorság alapjait*. A tisztartó a Tikoshoz és Borockáshoz (káptani határrészek) csatolta a Tó-Közit és a Kiskengyel közét, a halászó vizeket és a nádtermő helyeket — panaszolták a jobbágyok. 1802-ben az uraságnak a polgári határban már táblás földjei is voltak, „amellyek különösen birattak és usuáltattak”. Nem csodálkozhatunk ezért azon, ha azt olvashatjuk, hogy az uraságnak „Polgáron... Szekeres és Kézi Munkára is szüksége vagyon”. Az új contractus úgy rendelkezett, hogy a jobbágyok minden egész telek után két napot szántani, két napot kaszálni és két napot gyűjteni tartoztak — ez pénzben természetesen nem volt megváltható. E munkajáradék nyilván nem elégítette ki a majorság szükségletét, s ezért került a pontok közé az a parancsszerű kitétel, hogy mivel „az Uraságnak Nyári Munkában és kivált kaszálásban és széna takarításban az Emberekre szüksége vagyon, valamint ez előtt, úgy ezután is pénzért elő állani kötelesek lesznek”. A munkáskéz szüksége vezette a káptalant arra is, hogy a zselléreknek magának tartsa fenn annak eldöntését, hogy robot fejében munka vagy pénzjáradékra tartson-e igényt. A szerződés szerint a házas zsellérek egy része a

213. Uo.

214. HL. XII—2/c Div.P. F.1. N.13.

kötelező 18 nap robotot „kézi munkával” fogja megtenni, a másik részük — akik „váltásra bocsájtatnak” — 4 rhénes forint és 30 krajcárt fizetnek. Ugyanez a két alternatíva vonatkozott a házatlan zsellérekre is. A közösség kötelessége volt hosszú fuvart teljesíteni, a vadászathoz embereket állítani, a „Gulya bélyogzására és olvasására” segítséget adni. A kislelűdi révhez a mesteremberek segítségére „gyalog embereket” kellett küldeni. Hasonló folyamat zajlott le a derecskei uradalomban is: az úrbérrendezés után a földesúr súlyos robotot vetett ki a lakosságra, majd a majorsági gazdálkodás meghonosodásával (a XIX. század második évtizedétől) kezdetét vette a természetben teljesítendő úrdolga is.²¹⁵

Polgáron a kilencedet továbbra is „szeműl” válthatták meg, a kialakított tételek azonban jelentősen emelkedtek. Az egész telkes jobbágy ugyanis a váltásba 3 kila tavaszszűzát, 6 kila rozst és 6 kila árpát szolgáltattott be, mégpedig „jól megszelelve és tisztán elkészítve”. A bányokból, borból, méhekből, káposztából „és más egyéb termésből” az uraság a kilencedet „természetben” (azaz a tényleges termés alapján) követelte.

Az egymást követő contractusok pontjait áttekintve világossá válik a földesúri terhek növekedésének a tendenciája. Ennek veszélye fennállott már a század derekán, a káptalan gulyájának megjelenésekor, tényleges valósággá azonban csak az úrbérrendezés után válhatott. A káptalan a jobbágyi terhek növelése mellett kísérletet tehetett a földművelő majorsági gazdaság kiépítésére is.

A jobbágyok terheinek növekedését azonban semmiképpen sem szabad úgy felfognunk, hogy az a jobbágyok vagyoni tönkremenését eredményezte. Erről nincs szó, hiszen a jobbágyok változatlanul a terhek pénzbeni megváltását tartották előnyösebbnek, ami azt bizonyítja, hogy pénzzel folytonosan rendelkezhettek. Nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy még az 1802-es szerződésben is csekély a ténylegesen ledolgozandó robotnapok száma, ami a telkes jobbágyréteg gazdasági erejét semmiképpen sem törhette meg — azt legfeljebb csak megszoríthatta.

A terhek növekedése mellett egyébként a polgáriak hamarosan olyan földbérleti lehetőséget is találtak maguknak, amely az előbbi folyamatot nyilván észrevehetően ellensúlyozta. Ez a szentmargitai árenda volt, amelyet más vonatkozásban már érintettem. Az első általunk is ismert contractust 1784. december 31-én írta alá a káptalani nagyprépost, amelyben „Polgári Lakossainknak Instanciájokat tekintetbe vévén” Szentmargita egy részét bizonyos pénzösszeg lefizetése mellett a polgáriak használatába adta.²¹⁶ E határrészt rétnek, legelőnek és szántóföldnek egyaránt használhatták. Szinte bizonyos azonban, hogy a szentmargitai árendálás gyakorlata ennél régebbi keletű, mert a fenti terület körülírását azzal is pontosabbá tették, hogy „*a mint régtől fogva is bírták*” — tehát egy ré-

215. Szendrey I. i. m. 106—114. l.

216. A polgáriak contractusa a szentmargitai árendára. 1784. december 31. Az árendális ráta a „Bial halmátul fogva a Folyás mentiben a Selypesigh, és a Selypessen által a Bógár fokára, onnat a Ludasra, és a Kristályra, a Kristály mentiben le a Papp Tavára a Selypesigh, a Selypes mellett pedig fel felé és azon által a Gyürü fokára, a Gyürü foka mentiben fell felé az Erdőnek, az Erdő mellett által a Gyürü fokán azon Lapos Gazos teli gazolónak, vagyis Legelőnek egy nagy fűzfa mellett pedig a ház felé, onnat fel a folyás felé, ugyancsak a Folyásig” terjedt. Uo. Div. C. F.5 N.175.

gebbi gyakorlatot rögzítettek. A bérletért a mezőváros évi 600 rhénes forintot fizetett, s emellett tartoztak „50 jó és alkalmas kaszásokat adni”. E határrészt kötelesek voltak jó karban tartani, s ügyelni, hogy azt a tövis, gaz, gyékény és káka be ne lepje, s „ha tsak fűtőnek is vagy födeliknek való lesz is” le kell kaszálniuk, vagy megégetniük. A Selypesen túl való rész határaitra különösen vigyázniuk kellett, mert azt a tiszakeszies peressé akarták tenni. A bérelt területre Polgár bármelyik lakója igényt tarthatott, azt használhatta. Az előjárók kötelessége volt e területet „*igazán minden személy válogatás nélkül úgy kiosztani, hogy kiki értéke szerint ha kíván, részt vehessen, vagy marháját ott járathassa*”. A szerződés 10 évre szólt, de a polgáriak azt rendszeresen meghosszabbították, s a szentmargitai árendálás gyakorlata egészen a jobbágyfelszabadításig rendszeressé vált.

Tudomásunk van arról is, hogy a polgári gazdák a szomszédos Hajdúnánás határán (a Réten) is béreltek földet, sőt azt többszöri tilalom ellenére fel is szántották.²¹⁷

Mivel e földek nem jobbágytelkek voltak, s így az úrbéri terheket nem kellett utána viselni. Az árendás földek így előnyösen hatottak a jobbágyok gazdasági helyzetére.

Szerződésekkel nem tudjuk ugyan bizonyítani, hogy a jobbágyok a káptalani kezelésbe került Tikoson és Borockáson árendáltak volna, ennek ellenére ez a gyakorlat is szinte biztosnak vehető. Így tudunk a város jószágállományának e területen történő leteleítéséről, s ez csak valamilyen megegyezés alapján volt lehetséges. A Borockáson, annak Álomzug nevű részén pedig egyenesen földművelésről hallhatunk, 1796-ban ugyanis azt a „Polgári Gazdák feltörték, s kölessel be is vetették”.²¹⁸ Nyomós érv feltételezésünk mellett az is, hogy a polgáriak rendkívül rossz néven vették Haraszi tiszttartótól, hogy a Tikost árendába adta, „még pedig Vidéki Embernek” (nem polgárinak); e nagy „megsértődés” csak úgy érthető és értelmezhető, ha feltételezzük, hogy a polgáriak ennek előtte érdekeltek voltak a Tikos hasznosításában.²¹⁹

A mezőváros anyagi erejét és törekvését jól tükrözi a regálé beneficiumok bérlete is. Régebbi gyakorlat folytatását jelenti a ránk maradt 1802-es bérleti szerződés, amelyben a polgáriak bérbevették a káptalan félesztendei korcsmajogát, a mészárszéket, egy száraznalmot, a Selypes vizének és a Morotvának a halászatát. Ezért évente 400 rhénes forint összeget fizettek, s adtak „50 jó alkalmas gyertyát” a hegyaljai szüretre. A korcsmában pálinkát nem árulhattak, és ha a hálnak „szúke” volna, akkor a bérelt halászó vizekből kellett megfelelő mennyiséget Egerbe szállítani.²²⁰

A módosabb polgári jobbágyok a fenti haszonvételeket is gyakran árendába vették. Így a folyási korcsmát például 1808–10 között László

217. HBL. V.A. 301 b—7.k. N.prot. 1790. 261.: „A polgáriak a nánási határon kiarendált földjüket nem szánthatják”. Uo. V.A. 301 a—9.k. N.prot. 1806. 45.: A polgáriak a Réten szántani ne merészeljék. Uo. V.A. 301/a 11.k. N.prot. 1818.78.: „Polgári Bírak uraiméknak ismét irattasson meg, hogy lakossaik — Réteinket szántással vetéssel semmi szín alatt ezután használni ne bátorkodjanak”.

218. HL. XII—2 c Div. P F.9 N.459.

219. Polgáriak az úriszékhez. 1820. május 26. Uo. F.6. N.284.

220. Polgáriak árendája a regálé beneficiumokra. 1802. Uo. Div. C F.5. N.175.

Juhász István árendálta,²²¹ és a kiskaludi rév is gyakran megfordult bérletképpen a jobbágyok kezén. E gazdag jobbágyréteget a regálé beneficiumok árendálásában az is vezethette, hogy a különböző bérletekhez jelentős határbeli tartozékok is járultak. A folyási kocsmá bérlője pl. Szentmargitán használhatott „a Tárkányi Szállások” mellett hat köblös szántóföldet, ezenkívül a Teleknél levő deserta (elhagyott) földek közt még három köblöst. Kaszálója is volt „a Szil megnevezetű zugba” három szekér szénára való. Haszonvétele ezáltal jelentősen szaporodott, hiszen a szénát és abrakot az utazóknak szabadon árulhatta, s az „Állásbul lévő haszon” az övé volt.²²² Hasonló volt a helyzet a polgári korcsmánál is. Az itteni bérlőnek az *Akasztoháton* egy köblös, a *Pálinkáson* harmadfél köblös, az *Ásotthalomnál* pedig másfél köblös szántóföldje volt. E földek tehát a nyomásba, a jobbágyföldek közé voltak beékelve. Kaszálót — három szekér szénára való — a *Ciba háton* jelöltek ki számára.²²³ A polgári mészárszékhez fél telekföld tartozott a megfelelő rétilletménnyel, a bolt-hoz lakóház és 1'4-ed jobbágytelek a megfelelő tartozékokkal.²²⁴ A vendégfogadó bérletét ugyancsak szántó és réttartozékokkal kapcsolták össze, s a bérlő azt a jogot is élvezhette, hogy a „várost illető legelőn illendően tarthat marhát, juhót és sertést”. A jószágok számát 1836-ban két lóban, húsz szarvasmarhában, 40 juhban és 10 sertésben állapították meg.²²⁵

Minden jel arra utal, hogy a *paraszti gazdaságok szerkezetében az állattartás rendkívül jelentős szerepet játszott*. A jószágtartás még a XIX. század első évtizedeiben sem tekinthető a telki állomány egyszerű függvényének; az 1820-as úrbéri per során az uradalmi fiskális pl. azt kérte az úriszékkal kimondatni, hogy a marhatartást a jobbágyok telki állományának megfelelően maximálják. Ezért kérte a legelőt állandó jelleggel kiméretni, mert „néhány gazdának 100 darab Marháján is felül lévén, sőt egy szolga 10—15 darab marhát is tart”.²²⁶ *A jelentős jószágállomány is tette lehetővé többek között azt, hogy a későbbiekben a jobbágyok erre is támaszkodva vegyék fel a küzdelmet a földesúrral.*

A XVIII. század végéről már pontosabb adataink vannak a mezőváros közigazgatási felépítéséről is. A város élén továbbra is a főbíró állt, aki a hatalmat a hattagú tanács ellenőrzése mellett gyakorolta. A főbíró után a város második embere az úgynevezett törvénybíró volt. A *tisztsejviselőket* évente választották, ennek módjáról azonban nincsenek közelebbi értesüléseink. Aligha tévedünk azonban, ha későbbi adatok figyelembevételével úgy véljük, hogy a választás a *telkesjobbágyok akaratának a függvénye volt, s a tisztsejviselők a mezőváros legmódosabb rétegéből kerültek ki*. A főbíró és a tanács tagjai fizetést nem kaptak, a hivatali működésük alatt azonban adómentességet élveztek. A főbíró pl. egész házhely után, a kisbírák pedig fél-fél házhely után élvezték a kedvez-

221. Uo. N.172.

222. Lásd pl. nemes Potóczy Mihály polgári lakos árendális feltételeit. Uo.

223. A pogári kocsmá árendája. Uo.

224. A polgári mészárszék haszonbéri szerződése. Uo. Div. P. F.7 N.373.; A polgári bolt haszonbéri szerződése. Uo. N.371.

225. A polgári vendégfogadó árendális szerződése. Uo. N. 375. (A bérlő három polgári jobbágy, Polonkai Gábor és Makó János saját pecsétnyomót használt.)

226. Az úrbéri per anyaga. Uo. F.5 N.253.

ményt. A nótárius és vicensótárius fizetése is hasonló volt; 1798-ban pl. kérték a földesúrtól elengedni a féltelek után esedékes készpénzfizetést és gabonadézsmát. Miklósi Ferenc nagyprepost ezt ugyan elutasította, kárpótlásként azonban Szentmargitán kaptak fél-fél telek földet (szántót és kaszálót), s ezután adót nem kellett fizetniük.²²⁷

A bérleti díjak beszedése és a földesúri terhek pénzben és „szemű” történő megváltása a mezővárosi közigazgatás számára is komoly feladatot jelentett. A város maga szedte be a lakosoktól az esedékes összeget és gyűjtötte össze a gabonát. Az így begyűlt pénzt három ember kezelte; a bíró, a portio taxa perceptor és a margitai árenda perceptor. A begyűlt összeget mindhárman külön ládában őrizték, amelyet a Városházánál tartottak. A begyűlt gabonát is a Városháza pitvarában őrizték gabonaszárókban. A perceptorok a befolyt összegről lajstromot vezettek, s ha a pénz nem gyűlt össze, gyakran a maguk zsebéből előlegezték azt. Polonkay István — 1808-ban például — 500 rhénes forintot tett be a taxa pótlására, de „más perceptor urak (is) költsönöztek”. A pénz összesedése rendszerint a Városházánál történt, bár gyakori volt az is, hogy a lakosoknak azt a perceptorok házához kellett vinni.²²⁸

A városnak alkalmazottai is voltak. 1783-ban például tudunk a város két kocsisáról, a város molnáráról és korcsmárosáról.²²⁹ Az alkalmazottak száma természetesen függött attól is, hogy a város árendálta-e a regálé beneficiumokat. A város éjjeli rendjére a bakterek vigyáztak, kötelességük volt ügyelni a „Kóborló gyanús személyekre”.

A Városháza rendjére vet érdekes fényt egy 1808-ban történt betörés.²³⁰ Ekkor a betörők kiásták a Városháza falát és a perceptorok ládái közül a taxaperceptor ládáját feltörték, s abból 466 rhénes ft és 15 krajcárt elvittek.²³¹ Az ügy során keletkezett iratokból megtudhatjuk, hogy a Városháza éjjeli rendjére minden héten más („a hetes”) kisbíró vigyázott. Rendszerint abban a szobában aludt, amelyben a pénzesládákat őrizték. Barát János főbíró viszont azt a szokást vezette be, hogy a szobát kulcsra zárta, azt magával vitte. A hetes így a betörés zaját nem hallhatta. Hamarosan kiderült, hogy a bakterek is hibásak voltak, mert az „egyik ágyban hevert”, a másik „a lova után volt a mezőn”. Ezért a „Becsületes Tanács azt végezte”, hogy az ellopott pénz felét az akkori bíró Barát János, másik felét pedig a kisbírák és a két bakter fizessék meg.

KÍSÉRLET A ROBOTOLTATÓ MAJORSÁG TOVÁBBI KIÉPÍTÉSÉRE

— A paraszti ellenállás formái —

Az előző fejezetből láthattuk, hogy az úrbérrendezés óta a mezőváros társadalmára egyre növekvő földesúri nyomás nehezedett, s a földmű-

227. A „Margitai pusztán fél fél sessio mind földben mind kaszálóban minden adózás nélkül...” Uo. F.1 N.7.

228. Uo. Div.B F.2. N.141.

229. Conscriptio bonorum.... 1783. Uo. XII—2'd 105. 138.

230. Uo. XII—2/c Div.P F.5 N.253. A további adatokra lásd e jegyzetet.

231. E módszer feltűnően hasonlít a múlt századi „házások” eljárásához. A *kinézerből, figyelőből, fülelőből, és végrehajtóból* álló banda rendszerint tanyákon, faluhelyeken dolgozott, éjszakánként. Működési területük a Kiskunság és a Hajdúság volt. Vö. *Gunda Béla: Részletek a készülő Magyar Néprajzi Lexikonból*. Déri Múzeum Évkönyve 1968. (Szerk. *Módy György*) Debrecen, 1970. 237. l.

velő majorsági gazdaság alapjait is sikerült lerakni; ennek ellenére a polgári jobbágysközösség továbbra is alapvetően paraszti árutermelést folytatott, s földesúri terheit pénzben igyekezett leróni.

A napóleoni háborúk korában tetőződő gabonakonjunktúra országosan kedvezett a földesúri majorságok megerősödésének, s`e gazdasági helyzet Polgáron is éreztette hatását. A XIX. század első éveiben a *különkezelt urasági táblákkal és a robotkötelezettség bizonyos hányadának tényleges ledolgoztatásával (1802-es contractus) adva volt itt is a roboterőre épülő szántóföldi majorság további kiépítésének két alapvető feltétele*. E század legelején pedig olyan tisztartó került Polgárra, aki a feladatot — ha kellett a legdurvább eszközökkel is —, de végre akarta hajtani. A tekintetes nemzetes, vitézlő Mokcsai és Haraszti Haraszthy György úr több tekintetes nemes vármegyének táblabírája, s a tekintetes egri káptalan polgári javainak gondviselője²³² az új típusú tisztartók közül került ki; ha ura és saját érdekei úgy kívánták könyörületet nem ismert, s elképzeléseit vasakarattal hajtotta keresztül. A káptalan szolgálatába 1785 körül szegődött, s Polgárra az 1802-es contractus kötése után került,²³³ ahol legfontosabb feladatának a majorság további kiépítését és a földesúri haszonvételek fokozását tartotta.

Vegyük szemügyre a káptalan polgári és szentmargitai uradalmát a XIX. század első évtizedeiben!

Nagyfontosságú az a kimutatás, amelyet 1807-ben készített Fletter János káptalani földmérő.²³⁴ E munkálatokból megtudhatjuk azt, hogy a földesúr ekkor milyen terjedelmű területtel rendelkezett a polgári határban. Ennek ismerete azért lényeges, mert a később bekövetkezett nagyarányú földesúri földszerzések is ennek ismeretében mérhetjük le.

A kimutatás szerint a káptalan a következő birtoktesteket mondhatta kizárólagos tulajdonának:

	Határrész	Hold (1400 nsz.—)	Négyszögöl
1.	Tikos	2395	969
2.	Nagykasziba	425	1197
3.	Topolya köze	228	1056
4.	Borockás	1163	1400
5.	Kisérhát, Kekenymelléke a Királyeréig	871	991
6.	Tóköze	563	72
7.	Kengyelfiók	309	421
	Összesen:	5963	862

232. Kriston András levele Haraszthy Györgyhez. A boríték címezése. HL. Kápt. lt. Nrpt. ir. XII—2 c N.16 D.2 F.5.

233. Haraszthy tisztartó a káptalannak. Polgár 1824. Harminckilencedik esztendeje szolgálja a káptalant, s Polgáron huszonegy esztendeje tevékenykedik. Uo. Div.P F.1 N.25.

234. Calculus plagae privativae V.M. Capituli Agr. in Terreno suo Polgariensi Situatuae Tikos nimirum, et Borotzkás dictae. Anni 1807. Uo. F.8 N.441.

E határrészekben a káptalan az 1810. március 11-i uradalmi összeírás szerint a következő javakkal (épületek, állatállomány) és szántóföldekkel rendelkezett.²³⁵

Az uradalom javai a polgári határban:

I. *Épületek:*

1. *A tisztartó háza.* A szérüskertben hat ló számára építette istálló állott, vele egy tető alatt kocsiszínnel. Vályogból készült. Található itt zöldségeskert (0,5 pozsonyi mérő) és a cséplés számára szolgáló kert (1 pozsonyi mérő). Itt áll még egy vályogból készült marhaistálló is, amely kb. 30 marha számára készült.

2. *Az ispán háza.* A kert nagysága kb. egy pozsonyi mérőt tett ki, amelyben egy vályogfalú, nádtetős 24 marha számára szolgáló istálló is állott.

3. *Az urasági hajdú háza.* A kertje 0,5 pozsonyi mérő, s az istállója 16 marha számára épült.

4. *Az uradalmi magtár* három részből állott. Az uradalomnak négy nagy gabonásverme is volt a kántor kertjében. Az elsőben 220, a másodikban 160, a harmadikban 200, a negyedikben pedig 130 pozsonyi mérő gabonát lehetett tárolni. A további kisebb gabonásvermekben 40, 100, 90, 80, 60 és 50 pozsonyi mérő termés állhatott. E vermek fala téglával volt bélelve.

5. *Az uraság korcsmája.* Négy hálózobából, egy kamarából és egy pincéből állott, 40 utast tudott befogadni. Az istállója 12 ló számára épült.

6. *Az urasági lovak istállója.* Tíz ló fért meg benne és kocsiszín is csatlakozott hozzá. A vályogfalú, nádtetős épület az uraság kertjében állott.

7. *Az uraság boltja.*

8. *A juhász háza.*

9. *A folyási vendégfogadó.*

10. *A folyási kertben* az uraságnak két istállója állott. A nagyobbik 40, a kisebbik 25 marha számára készült. Vályogfalú, nádtetős épületek.

11. *A tikosi kerülő háza.*

12. *Az uraság háza Tikoson.* Áll itt még egy istálló is, amely 50 marha számára készült.

II. *Az uradalom állatállománya.*

1. Juhállomány: 776 db.

2. Lóállomány: 12 db.

3. Sertésállomány: 358 db.

III. *Az uradalom szántóföldjei:*

1. A folyási tábla (110 pozsonyi mérő)

2. Alsó dúlló (70 pozsonyi mérő)

3. Csőszhalmi tábla (80 pozsonyi mérő)

IV. *Az uradalom kaszálói:*

1. Tikoson a Kengyelfiókban (300 kaszás)

2. Borockáson a Szálka, Toplya és Cserelő közén (kb. 900 kaszás)

3. Borockáson a Dorogon (40/400 kaszás)

235. Conscriptio possessionum a Praediorum Metropolitani Capituli Agriensi Districtum Polgariensem spectant. 1810. március 11. Uo. F.4. N.16.

V. *Az uradalom nádlása:*

Borockáson a Tóköze és Kisérhát nevű határrészekben kb. 7700 kéve.

Az uradalom javai Szentmargitán:

I. *Az épületek:*

1. *A teleki korcsma.*
2. *Ugyanitt áll egy vályogfalú és nádtetős kocsiszín is.*
3. *A teleki kerülő háza.*
4. *A méhészháza.* A méhállomány 80 kasból áll, ezeket télen egy vályogfalú, nádtetős kamrában tartják.

II. *Az uradalom állatállománya:* 1102 juh

III. *Az uradalom szántóföldjei:*

1. A Bivalyhalom mellett három tábla van, melyek 140, 180 és 210 pozsonyi mérő terjedelműek.
2. A juhász háza mellett levő tábla 90 pozsonyi mérő terjedelmű.
3. A teleki korcsma melletti tábla 76 pozsonyi mérő terjedelmű.
4. Van egy 100 pozsonyi mérő elhagyott szántó is, amelyet a polgáriak műveltek.
5. A margitai erdőnél 60 pozsonyi mérő *dohányföld*, amelyet pozsonyi mérőként egy magyar forintért művelnek.

IV. Az uradalom rétje a margitai erdőnél 600, a Szűcs hátnál és a Szőke feneknél pedig 300 kaszás terjedelmű.

V. Az uraság erdeje 600 pozsonyi mérő tölgyes.

VI. Az uradalom nádló helye a Bodony és a Kiskerecse.

VII. Halászat a margitai tóban, Kerecsén és a Bodony folyásban.

A saját kezelésű urasági birtokoknál — mint láttuk — már tekintélyes földműveléssel kell számolnunk. Mind a polgári, mind a szentmargitai határban találhattunk három nyomásban művelt majorsági táblát, s e mellett több-kevesebb területet Szentmargitán. A vetés-szerkezetet a kalászosok döntő túlsúlya jellemezte. A szentmargitai és polgári táblákba például 1812-ben tavaszvetésként a következőket vetették: 300 kila árpát, 100 kila zabot, 8 kila kölest, 1 kila borsót és 1 kila lencsét.²³⁶ Szentmargitán jelentős dohánytermesztést folytattak. Bár az urasági állomány továbbra is jelentős maradt, az korántsem fejlődött olyan mértékben, mint a földművelés. *A jövőt a káptalani földeken is a terjeszkedő szántóföldek határozták meg.*

A saját kezelésű birtokok mellett a káptalan, különösen Szentmargitán, de a polgári határban is rendszeresen adott bérbe nagykiterjedésű határrészeket. Ennek oka elsősorban a határ hatalmas kiterjedésében és a robotmunka kevés voltában állott.

Különösen a szentmargitai határ értékesítésében volt számos község érdekelve, amelyek legeltetés és a nádlás haszonvétele mellett szántóföldi művelést is folytattak. A szentmargitai árendális földeket a következő kimutatásban tekinthetjük át:²³⁷

236. *Haraszthy* tiszttartó a káptalannak. Polgár 1812. március 8. Uo. Div.C. F.5. N.174.

237. A szentmargitai árendális ráták kimutatása. Uo. Div. P. F.8. N.439.

A szentmargitai árendális ráták kimutatása (1400 nsz.-es holdak)

Község neve	A bérelt terület jellege és nagysága			Az összes terület	A bérlet összege (Rft.)
Mező- tárkány	Rét	486 h.	1121 □-öl	2468 h. 807 nsz.	661
	Legelő	843 h.	971 □-öl		
	Nádas	1138 h.	114 □-öl		
Tarna- szent- miklós	Rét	359 h.	443 □-öl	1674 h. 979 nsz.	477
	Legelő	843 h.	971 □-öl		
	Nádas	471 h.	964 □-öl		
Szihalom	Rét	1041 h.	729 □-öl	3401 h. 96 nsz.	1034
	Legelő	1752 h.	529 □-öl		
	Nádas	602 h.	238 □-öl		
Nagyiván	Rét	539 h.	1324 □-öl	3912 h. 1020 nsz.	1110
	Nádas	475 h.	1104 □-öl		
	Legelő	2396 h.	1392 □-öl		
Egyek	Rét			4050 h. 669 nsz.	1176
	Nádas	1757 h.	720 □-öl		
	Legelő	2292 h.	1349 □-öl		
Ároktő	Szántó	1518 h.	578 □-öl	3016 h.	1571
	Legelő	1427 h.	889 □-öl		
	Kaszáló	70 h.	245 □-öl		313
Ároktői katoliku- sok	Kaszáló			598 h. 1189 nsz.	266
	Szántó	588 h.	1006 □-öl		
	Gyékényes sásos	48 h.	340 □-öl		
Szent- istván	Kaszáló	1112 h.	527 □-öl	1165 h. 767 nsz.	456
	Gyékényes sásos	48 h.	340 □-öl		
Polgár	Szántó	1010 h.	388 □-öl	3516	1273
	Rét (A Sely- pesen innen és túl)	799 h.	457 □-öl		
	Legelő (árvízmen- tes)	1288 h.	972 □-öl		
	Tavas, gyékényes, sásos	417 h.	1278 □-öl		

A szentmargitai árendák áttekintése annak jelentős méreteiről győzőtt meg bennünket. Az itt árendált nagy határrészek szerepét az illető falvak jobbágytársadalmának életében feltétlenül számításba kell vennünk. A polgáriak által bérelt területen meglepően magas a szántóföld aránya (1010 hold), ami a polgári határban levő összes szántóföldhöz viszonyítva (4939 hold) is tekintélyes szám.

A káptalan Szentmargitán is jórészt földjárandósággal fizette alkalmazottait. 1822-ben az urasági emberek a következő földterületet használták:²³⁸

Foglalkozás	Szántó	Rét
Teleki korcsmáros	10 (hold)	10 (kaszás)
Teleki kerülő	9 (hold)	5 (kaszás)
Folyási korcsmáros	— (hold)	7 (kaszás)
Margitai bacsó	4 (hold)	10 (kaszás)
Margitai méhészt	10 (hold)	10 (kaszás)
Margitai vadász	12 (hold)	10 (kaszás)

Az új tiszttartó — Haraszthy György — az uraság gazdaságát minden lényeges vonásában tovább akarta fejleszteni; a parasztok rovására jelentősen növelni akarta annak terjedelmét, s a föld megmunkálásánál fokozottabban szándékozott a jobbágyok ingyenes munkájára (robotjárandóságára) támaszkodni. A munkáskész szüksége miatt szigorított a szentmargitai árenda feltételein is. Míg a polgáriak 1784-ben még csak 60 kaszást adtak a bérelt területért (a pénzösszezen kívül), addig 1804-ben ez a szám már 200-ra emelkedett.²³⁹ Az 1810-es feltételek pedig 200 kaszást és 60 négymarhás szekeret követeltek, amelyek a „folyási Kertből nyomtatás alkalmatosságával a magot a Polgári Granáriumba fogják hordani”. Az árenda feltételei a munkajáradék ledolgozását tehát a polgári határban írták elő. A földművelés növekedő fontosságára jellemző, hogy amíg a 200 kaszás munkáját a jobbágyok pénzben megválthatták, addig a *szekerezést természetben kellett teljesíteniük*.²⁴⁰

Új vonásként jelentkeztek a robotmunka *intenzitására* tett lépések is. E téren Haraszthy eddig szokatlan igényekkel lépett fel; így pl. „az uraságnak tenni szokott szántáskor” a jobbágyoknak kijelölte azt a területet, amelyet egy nap alatt el kellett végezniük. Ennek érdekében azt sem engedte meg, hogy délidőben a jószágot kifogják. Az is előfordult, hogy embereket veretett meg, mert azok későn állottak munkába. A gabonahordásnál ugyancsak megszabta a behordandó mennyiséget: „Az élet hordást is már szakmányban kelletik megtennünk” — panaszolták a jobbágyok.²⁴¹ A tiszttartó kemény keze az apróbb paraszti szolgáltatásoknál is érződött. A polgári „gyalogszerekek” (zsellérek) pl. azért panaszkodtak, mert Haraszthy a szentmargitai erdőben felvágandó fa mennyiségét kétszeresére emelte. Bárany Márton tiszttartó idejében fél öl fa vágását három napi robot teljesítésébe számolták, most — Haraszthy alatt — egy öl „görtsös” fát tudtak be három napba. A nádvágásnál a helyzet még rosszabb lett, mert a három napi robotkövetelmény 50 kévről 150-re emelkedett. E jelenség általánossá vált: „Vályog vetést és más olyast szakmánba vetik ránk”, s az is előfordult, hogy zsellér létükre

238. A margitai ráták közül az F betűvel jelelt Ráta mennyiségének elé adása. Uo.

239. A polgáriak contractusa a margitai árendára. 1784. dec. 31. Uo. N.175. és Árendalis szerződés a margitai rátára. Uo. N. 174. A kaszások „a Borotzkáson és a Tó között”, tehát a polgári határban tartoztak dolgozni.

240. Árendális szerződés a margitai rátára. 1810. Uo. N.175.

241. Polgáriak az úriszékhez. 1820. máj 26. Uo. Div.P. F.6. N.284.

szekeres robotot is teljesíteniük kellett.²⁴² E jobbágyi vallomások nem voltak alaptalanok, még csak nem is túlzottak, hiszen azokat Haraszthy is mind elismerte. Jellemző módon úgy vélekedett, azokat annyi idő alatt teljesíteni tudják. Jogosnak tartotta a zsellérek igásrobotját is, mert „némelyiknek 20—30 darab marhája is éli a Polgári legelőt”. Robotszolgáltatásra szorították azokat a „Feleséges Házatlan Zselléreket” is, akik a conscriptióba még nem kerültek be.²⁴³

A káptalan — a tiszttartó javaslatára — úgy is kívánta fokozni saját haszonvételét, hogy súlyosabbá igyekezett tenni az egyéb jobbágyi tartozásokat. 1814-ben az úrbéres szerződés lejártakor azt már csak azzal a feltétellel hosszabbították meg, „ha az Uradalmi kilencedet, nem már szemül, hanem természetben, vagyis szalmájában” szolgáltatják be.²⁴⁴ E kikötést ugyan a polgáriak kérvényére a kukoricára, lenre, kenderre szűkítették le, de a kedvezményt csak a határ felmérésnek befejeztéig voltak hajlandók megadni.²⁴⁵ A földesúr kihasználta a polgáriak határhasználatában bekövetkezett változást is. Az 1810-es években *ugyanis módosították a nyomásos gazdálkodást, mert a homokon levő ugarba kukoricát vetettek*. Így minden harmadik esztendőben minden nyomás művelés alatt állott. A jobbágyok kukoricát termeltek még — amikor az árvíz engedte — a Szilháton és a Bokorháton is. E termények után 1817-től Haraszthy javaslatára minden egész házhelyes gazda egy kila morzsolt száraz kukoricát volt köteles beszolgáltatni — a többiek ennek arányában.²⁴⁶

Tovább folytatódott a polgári halászóvizek megcsonkítása is, elestek a polgáriak az Örötvény és a Kengyel vize halászatától, a Morótvától, sőt megtiltották a Bágy vizében való csikászatot is.²⁴⁷ Az intézkedések eredményeként jelentős földesúri haszon állott össze, s Haraszthy tiszttartó azzal dicsekedhetett a káptalannak, hogy a polgári halászok — minden fizetés nélkül — 4178 rhénes forint hasznót hajtottak. Tekintélyes volt a csikfogás is, mert három alkalommal 552, 600 majd 1152 iccére való gyűlt össze, s „ez sem került a Méltóságos Uraságnak egy krajcárjába sem”.²⁴⁸

Kihatásában legveszélyesebbnek mutatkoztak a határ megcsonkítására tett lépések. Haraszthy elvette a jobbágyoktól a Toplya közit és a Kiskengyel közit, s azt „különösen” hasznosította.

A jobbágyok megszorultak árendás földjeikben is. Elestek a szentmargitai bérelt terület egy részétől, s kedvezőtlen helyzetbe jutottak saját határukban is.²⁴⁹ A zsellérek által bérelt határrészt Haraszthy példá-

242. Polgári gyalogszeresek a nagyprépostnak. 1820. máj. 27. Uo. N.236.

243. Haraszthy tiszttartó jelentése a vádakra. Uo.

244. Polgáriak a káptalannak. Polgár 1814. máj. 26. A döntés a kérvényre rávezetve. Uo. N.273.

245. „Mint hogy a Polgári határunk felmérése már munkában vagyon... kegyelemből megengedtetik az instásoknak, hogy egyéb életből azon felmérés végbe menetelég szemül megadhassák az uradalmi nótát”. Uo. N. 274.

246. Haraszthy tiszttartó jelentése. 1815. Uo. N.283. Polgáriak a káptalannak. 1817. márc. 17. Kívül Haraszthy véleményes jelentése, valamint a dékán döntése: „Az ugarból eső kukoricadésmát el nem engedi...” Uo.

247. Polgáriak az úriszékhez. 1820. máj. 26. Uo. N.284.

248. Haraszthy tiszttartó a dékánnak. Polgár. 1812. márc. 8. Uo. Div.C F.6 N.174.

249. Haraszthy tiszttartó a káptalannak. 1822 Szent András hava 26. A polgáriak bérletét megkisebbitette: „a Deli háztul a Pap taváig a mely rész a Selypesen túl van a Tiszakeszi határig Uraságé lészen”. Említést tesz „egynéhány darab magányosan levő szántóföldek”-ről is. Uo. Div. P.F.8 N.439.

ul újra felosztotta, s az egy főre eső terület így jóval kisebb lett, noha a fizetség változatlan maradt.²⁵⁰ Érzékenyen érintette a jobbágyokat a Tikos árendába adása is, hiszen — mint fentebb már utaltam rá — így teljesen elestek e terület hasznosításától. Markovics Márton beregszászi kereskedő a fenti határrészt 1807-ben vette bérbe — 1816-ig —, 7500 rhénes forintért. A szerződés kimondta, hogy Markovics használhatja a tikosi, borokási, tóközi és kisérhádi részeket. A polgáriakkal való határt a Cserelőértől a Kotra halomig állapították meg. Az uraság a bérbeadott területen egyes határrészeket és haszonvételeket továbbra is megtartott magának; így övé maradt a Kengyelfiók, a Toplya-köz a Sós út mentén a Cserelő érig, onnat a Kotra felé a Szálka fokig. A Tóközén fenntartott magának 5000 kéve nádat (a nádlás egyébként a bérlőé), s kikötötte azt is, hogy télen (Demeter naptól Szent György napig) a Tikos felét az uraság téli juhlegelőnek használhatja. Megengedte viszont a kaszálók használatát, s azt is, hogy a bérlő „akoly helyet” építsen magának.²⁵¹ Az időközben beköszöntött infláció Markovics anyagi helyzetét megrendítette, s ezért bajok mutatkoztak az árenda fizetésével. Hamarosan új igénylők jelentkeztek, így például Elek László Szabolcs vármegye főszolgabírája érdeklődött Haraszthynál az árenda után, mert a Tikost „valami igen vagyonos Atyafia akarná kiárendálni”.²⁵²

A káptalan az 1810-es évek második felében a határhasználatot illetően minden eddiginél nagyszabásúbb változásokat készített elő. *Tervebe vette az újraosztásos földközösség megszüntetését és az állandó telekszervezet kialakítását. E törekvés kihatásában a mezőváros életében döntő változásokat eredményezett, s olyan problémakört teremtett, amely a polgáriak életét egészen a jobbágyfelszabadításig alapvető módon meghatározta.*

Polgáron a jobbágyföldek — bár arra már többször tettek ígéretet — kimérve még sohasem voltak. Láthattuk azt is, hogy azok használatát az újraosztásos földközösség rendszerében maguk a jobbágyok szabályozták. *A káptalan az 1810-es évek második felében azonban tervbe vette, hogy a jobbágyföldeket az urbárium szerint fogja kimérni,* ami — Polgár határa első osztályúnak lévén minősítve — egy egész telek esetében 28 holdat jelentett. A jobbágyok azonban ennél lényegesen nagyobb területet használtak, s ezért a felmérés nyilvánvaló célja a földesúri majorság területének további növelése volt. A minden eddiginél nagyobb arányúnak ígérkező földszerzésen túl a polgáriakat az a veszély is fenyegette, hogy a jobbágyi terhek is jelentősen emelkedni fognak.

A földesúr törekvése legtisztábban Haraszthy György véleményes jelentésében olvasható, amelyet a határ rendezése tárgyában nyújtott be. A tisztartó a következők mellett foglalt állást:²⁵³

250. Polgári gyalogszeresek a nagyprépostnak. Polgár 1820 máj. 27. A Kengyelfiókban bérelnek „egy két három köblös földeket”, s azt Haraszthy újra felosztotta. Ennek az lett a következménye, hogy „az egy köblös földbe három vékánál több belé nem megyen”. Uo. F.6 N.286.

251. Markovics Márton árendája Tikosra. 1807. Uo. Div.C. F.1 N.12. Az árenda kiegészítése. Uo. N.10.

252. Haraszthy tisztartó a káptalannak. Polgár. 1812. Uo. N.16 D.2 F.5.

253. Haraszthy tisztartó véleményes jelentése a polgári határ rendezésére. 1818 márc. 23. Uo. Div.P. F.6. N.277.

1. A polgári határ továbbra is maradjon három nyomásban, úgy hogy a telkes jobbágnak minden nyomásban három különböző minőségű földdarabja legyen.

2. A földek felosztása teleknagyság szerint történjen. Tehát először az egésztelkesekét, majd a féltelkesekét stb. adják ki. A lakosok ugyan ennek pontosan az ellenkezőjét szeretnék, azt, hogy az osztás a házak sorja szerint történjen. Ezt nem javasolta, mert a „Ház sorja magában is egy zavarodás, mivel vegyítve vannak a Földes Gazdák házai a Gyalogszeresek Házaival, de állandó sem lehet, a Házakat gyakran el tseréli a Fel végesi Földes Gazda az Alvégesi Gyalog emberrel, vagy meg is hal a Gazda, az özvegye elégtelen lévén a Föld bírására, annak adódik a Föld, akinek tehetsége és érdeme van reá”.

3. Adjanak minden egész telek után egy kilás kenderföldet.

4. A réteket hasonlóképpen kell felosztani, s minden telkes jobbágnak három részben kimérni, úgymint az Alsóréten, a Morotva közt, a Felsőréten.

5. A dülők kijelölésénél hallgassák a gazdákat meg, mert azok tudják legjobban „a Vízállásos helyeknek tulajdonságát”.

6. *Csak 117 jobbágyteleket mérjenek ki*, mert a dicális összeírásban is csak 115 szerepel. A „többi, a mi a majorság Tábláktul elmarad, lehet mint Deserta földeket árendára ki adni... a Polgári Lakosoknak”.

7. A felmérés után a polgári jobbágyföld a következőképpen tagolódna:

a) tényleges jobbágytelek (ennyi volt az urbáriumban)	117
b) maradék telek	12 3/4
c) a városnak jutna	4
d) a plébánosé lenne	1
e) a templomé lenne	1 2
f) a tiszttartóé lenne	1
g) az ispáné lenne	1
h) a boltosé lenne	1/4
i) az egyik polgári kerülőé lenne	1/4
k) a másik polgári kerülőé lenne	1/4
l) a katonáé lenne	1/4
m) az uraság korcsmárosáé lenne	1/4
n) a mészárosé lenne	1/4
o) a főnótáriusé lenne	1/4
p) a vicenszárúé lenne	1/4

Összes telek tehát:

139 1/4

8. *A felmérés eredményeként az uraságnak lenne minden nyomásban legalább „200 köblös Majorság Táblája”.*

A határfelmérés olyan nagy horderejűnek bizonyult, hogy Haraszthy a majorság átszervezését is szükségesnek tartotta. Azt javasolta, hogy Polgáron is létesítsenek majorságkertet a bacsóház mellett. Ha ez megtörtént a folyási táblát fel lehet számolni, s mivel ott istálló is van, legcélszerűbb lenne itt az uraságnak a „Svejtzerait” letelepíteni. A *mostani* folyási tábla 45 köblös területét, és a szántóföldekből is 30 köblöst legelőnek lehetne fordítani, a mostani folyási kertbe pedig a margitai gabonát

kellene rakni. A mintegy 60 darab fejőstehen (a „Svejtzerek”) számára Polgár közelében kellene kiszakítani mintegy 100 szekér szénára való kaszálót.

A földesúr a jobbágyföldek nagyarányú megnyírbálásán túl a paraszti terhek további emelését is tervbe vette. Nem is titkolta azt a célkitűzést, hogy párhuzamosan az állandó telekszervezet kialakításával e téren az urbárium szintjét akarja elérni. A polgáriak ennek meggátolására mindent elkövettek, s azt még a helybeli plébános sem tartotta kivihetőnek. Azt írta — 1819. október 13-án — a nagyprépostnak, hogyha Polgáron a jobbágyi teher az „Urbáriumra fog fordítatni . . . úgy nézem ki, hogy egy koldusbot, minthogy itten *számosabban vannak a szegények, mint a tehétősek*”.²⁵⁴ Ennek bevezetése azonban jogi szempontból is akadályba ütközött, s ezért a káptalan azt az utat választotta, hogy új, terhesebb úrbéri szerződést köt a jobbágyaival.²⁵⁵ Az 1820-ban megszövegezett szerződésben a káptalan el akarta ismertetni a jobbágyföldek megnyírbálását, tovább akarta növelni a termék és munkajáradékot. E szerint elismertette a nyomásonkénti 130 köblös földek kihasítását és szérűskert felállítását. A jobbágyföldek közt (nyomásonként) jelölnék ki az uraság alkalmazottainak a járandóságát (összesen 8,5 jobbágytelek). A folyási volt urasági tábla lenne a fejős tehenek legelője, s ott „25 köblös ütő Ló herés kert árkoktatik el a polgáriaktól”. Az uraság kaszálója lenne ezentúl a Hármas, a Bógár foka, a Folyás közt a Selypes laposán a Pelyhesig terjedő terület. Megtiltanák azt is, hogy a polgáriak legelőjükre „idegen marhát” (tehát árendába) befogadjanak. A város négy jobbágytelket kapna, ebből kellene azonban juttatni a plébánosnak, a kántornak, a harangozóknak és a nótáriusoknak. 130 jobbágytelket kellene kiosztani, mindenkinek „illendőség” szerint, mert előfordult, hogy a féltelkesnek annyi vagy több földje volt, mint az egésztelkesnek. A maradványföldeket a szerződés uradalmi földeknek szeretné volna feltüntetni, „*melyeket az Robotnak fogytokozása miatt még most az Uraság nem mivelhet*”. Ezért ebből jelölné ki a kukoricaföldeket, „mindeneknek birtoka szerint arányosan”, s ez után kilencedet kellene adni. Oszthatnak káposztásföldet is, a kilenced kötelezettsége mellett. A kilencedet szemül adhatják, de a beszolgáltatandó mennyiséget felemelték. Mindez egész telek után tavaszszűzából két kila, rozsból hat kila, árpából hat kila és zabból két kila mennyiséget kell beszolgáltatni, s azt Miskolcra vagy Egerbe szállítani. A bárány, méh, bor kilencedet *természetben* kellett megadniuk. A város kötelessége lett volna az uraság 130 köblös őszi vetés alá való tábláját szántani, vetni, boronálni. A hosszú fuvart és a vadászatot nem lehetett megváltani, s minden telek után négy nagy robotot kellett volna teljesíteni. Gondjukra lett volna bízva a folyási és kiscfaludi töltés, s azonkívül „mindenféle szolgálattal” terhelhetők lettek volna. Pénzbeli fizetségük az 1 forint házadón kívül minden legész telektől 14 forint, a kenderföld után 1 forintban lett volna szabályozva.

A fentiek után nem csodálkozhatunk azon, ha Polgáron a XIX. század első évtizedeiben fokozódott a jobbágyok elégedetlensége, s ezzel az ellenállásuk is. Haraszthy már 1803-ban azt írta Egerbe, hogy „*az ide való*

254. A polgári plébános a nagyprépostnak. 1819. okt. 13. Uo. N.278.

255. Az 1820-as contractus. Uo. D.6. F.1. N.13.

Lakosok az ő Méltóságos Kegyes Jó Földes Urokat úgy nézik, mint a legnagyobb ellenségeket”²⁵⁶ A határrészek elvétele és az önkormányzatba való közvetlen földesúri beavatkozás a mezőváros módos árutermelő jobbágyrétegét különösen érzékenyen érintette. Maga a főbíró is hangot adott az elégedetlenségnek! Az egyik jobbágyot például megleckéztette, amiért az fia számára a káptalantól házhelyet kérvényezett: „Mit instál-gattya Kend, hiszen még majd magunk fogjuk a házhelyet osztani”. Ugyanő a tisztartóról úgy vélekedett, hogy az „köszönje meg ha köztünk marad-hat”, az uraságról pedig azt mondta, hogy „az nekünk nem parancsol”.

Egyre gyakoribbá váltak a határrészek feletti surlódások, ami a káptalani földfoglalások egyenes következménye volt. Egy ilyen esetből adódóan például László Juhász János mezőfelügyelő lefogatta Haraszthy tisztartó kisebbik szolgáját, ketten a fejére ültek, egy a lábára, a mező-inspector pedig „bunkós bottal verte”. Amikor Haraszthy embere azzal fenyegetőzött, hogy panaszra megy, azt válaszolták, hogy uraddal is „így fogunk bánni”. Gyakran előfordult az is, hogy a város lovai az uraság legelőjén legeltek, vagy a sőre volt tilalomban.²⁵⁷

Minden eddiginél nagyobb arányú ellenállás kezdődött akkor, amikor köztudottá vált a határ felmérésének gondolata, s annak várható kihatása.

A mezőváros jobbágytársadalma 1818. március 15-én a Városháznál tartott ülésben foglalkozott az uraság tervével.²⁵⁸ Az írásba foglalt határozat szerint egyedül csak a kenderföldet illetően és az egy nyomás három részre tagolásában értettek egyet a földesúrral. Ragaszkodtak a földek „ház sorjában” történő kiosztásához, mert a „Földek nem egyformák”. Így például az első nyomásban az első dűlő (a Pálinkás a Csősz dombjáig) a legjobb, a második már rosszabb, s a harmadik különösen rossz. Ha az osztás a telek nagysága szerint történne „kivált az egész házhelyeseknek jobb földjük jutna úgy lehet mindenütt, mint a többi földes Gazdáknak”. E határozattal tehát megíhúsították azt, hogy a káptalan megnyerje magának a mezőváros leggazdagabb rétegét, s a jobbágyközösségekben szakadást idézzen elő. Új motívumként jelentkezett a kukoricaföldek iránti igény is. A parasztok e célra a felmérés során keletkező remanenciát szerették volna megkapni, a földesúrnak azonban ezzel egészen más szándéka volt. Az uraság végül hajlandónak mutatkozott a *Pálinkást* kukoricaföldnek kiosztani, azonban hamarosan kiderült, hogy ennek terjedelme nem volt elegendő. Április 14-én Sartori Imre urasági földmérő már arról panaszkodott, hogy az osztásnál nagy bajok mutatkoznak.²⁵⁹ A kender-földeket ugyan sikerült baj nélkül kimérni, a kukoricaföldnél azonban súlyos nehézségek támadtak. A Pálinkásból ugyanis minden telekre leg-feljebb öt vékás föld jutott volna, de a jobbágyok ezt kevesellették, s a „mellette levő Ferenczihátbul még annyit kívántak hozzáadtni, hogy három dűllő lenne a kukoricaföld, s minden sessiora legalább 2 köből föld jutna”. E kívánságot a földmérő azonban nem teljesítette, mert így a felmérés során keletkező maradványföldet is szét kellett volna osztania. Az uradalom így nem jutna új majorsági táblákhoz, sőt „még a régi is

256. Haraszthy tisztartó a káptalannak. Polgár 1803 jún. 5. Uo. Div. P. F.2 N.95-257. Uo.

258. A városháznál tartott gyűlés jegyzőkönyve. 1818 márc. 15. Uo. F.3 N.277.

259. Sartori Imre földmérő az egri püspökhöz. 1818 ápr. 14. Uo. F.6 N.283.

nézik osztódna ki". A helyzet válságosra fordult, mert a polgáriak a felmérést, illetve földosztást meggátolták, s azzal fenyegetőztek, hogy „*meg mutatták, hogy a mérésből semmivé lesz*". Sartori Imre olyan súlyosnak ítélte meg a helyzetet, hogy jónak látta Polgárra „a zenebona meggátolására” két vármegyei hajdút kérni.

A jobbágyok nagy felháborodása teljesen érthető is volt, hiszen pont-ról pontra láthatták megvalósulni Haraszthy tiszttartó általunk ismertett javaslatát.²⁶⁰ A homokban levő nyomásban a káptalan már kihásított a maga számára egy 130 köblös területet, s híre terjedt, hogy a másik két nyomásban is ugyanezt tervezik. A káptalan conventiósainak földigényét a jobbágyföldről akarják kielégíteni, és „svájceros teheneket” akarnak állítani a jobbágyok legjobb kaszálóira. Úgy értesültek, hogy megszoritják őket az árendás földekben is, sőt ez már meg is történt; „az árendás pascuumra egy nyáj sertés, két juhnyáj, a tiszttartónak egy nyáj juha hajtatott”.

A fentebb ismertetett 1820-as úrbéri szerződéstervezet a parasztok elkeseredettségét a végletekig fokozta, s egyben ellenállásuk új formáit is megteremtette. Bár a szerződést homályos körülmények között a polgári tanács is aláírta (újabb jel ez arra, hogy a káptalan és a város legmodorabb rétege között komoly egyezkedési tárgyalások folyhattak), a jobbágyok azt nem voltak hajlandók kötelezőnek elismerni.²⁶¹ A nagyarányú határcsonkítással és a terhes új úrbéri szerződéssel a jobbágyok elérkeztek türelmük végső határára, s kezdetét vette az a szinte elemi erejű antifeudális mozgalom, amely a mezőváros életének legfontosabb tényezője lett egészen a jobbágyfelszabadításig.

*Az ellenálláshoz hamarosan sikerült ideológiát is kovácsolniuk, amelyet röviden a hajdúszabadság keresésében, a separata porta és a telepítő (1727-es) szerződés visszaállításában jelölhetünk meg.*²⁶² Bár a követelések önmaguknak is ellentmondtak, hiszen a hajdúszabadság keresését nem lehet összeegyeztetni a földesúri fennhatóságot elismerő 1727-es szerződéssel, a mezőváros jobbágyait ez a legkevésbé sem zavarta abban, hogy e követeléseket ne ismételgessék bámulatos makacssággal és kitartással évtizedeken keresztül.

A polgáriak „hajdúszabadság” keresése azonban lényeges vonásában különbözött a bihari volt hajdútelepek ilyen jellegű mozgalmától. A polgári jobbágyoknak ugyanis származásukat tekintve semmi közük nem volt a város egykori hajdúlakóihoz, míg a bihari volt hajdúfészekben kimutatható a régi lakosság jelentős részének továbbélése.²⁶³ Fontos közös vonás bennük azonban e törekvés antifeudális tartalma.

A nyílt zendülés 1820 tavaszán robbant ki, amikor a lakosok gyapjú-eladás végett a Városházánál egybe gyűltek.²⁶⁴ Ekkor szólalt fel Metsei Pál, mondván, hogy nemcsak a gyapjú eladása miatt jöttünk össze, „ha-

260. Polgáriak az úriszékhez. 1820 máj. 26. Uo. N.284.

261. „Ezen contractus elsőben Miskoltzon 3 esztendőre... Dékány úr és Tiszttartó úr tetzések és akaratiok szerint köttetett”, azt nem hajlandók elfogadni. Polgáriak az úriszékhez. Polgár. 1820. máj. 26. Uo. Div.P F.9 N.284.

262. „elindultunk a régi szabadságunk az Hajdú Város, Separata Porta és az első Contractusunk keresésében...” Uo.

263. Vö. Szendrői István: A bihari hajdúk pere a hajdúszabadságért. Debrecen é. n.

264. Városházai üléstervezés jkv. 1620. máj. 5. HL. XII—2/c. Div.P F.9 N.283.

nem azért is, hogy a *Hajduságot keressük*". Kiderült, hogy a Nánáson lakó obsitos katona — Csuka Sámuel,²⁶⁵ a hajdúvárosi elégedetlenek egyik vezéralakja — világosította fel a polgáriakat a „Leleszi Leveles Tárbul” kiváltott „némely levelekkel”, s magyarázta meg a jobbágyoknak, hogy „*Polgár valóságos Hajdu Város*”, s a káptalan azt csak 3000 forint zálog fejében bírja. A földesúri követelésektől szorongatott polgáriak között ez a hír természetesen futótűzként terjedt, s Csuka Sámuel valósággal a tenyerükön hordozták. Össze is gyűjtöttek számára 40 rhénes forintot, mert az ígérte, hogy „olyan hajdu városi Levelet ad neki(k), melyet Kilenec Fejedelem subscribált, s abbul kitetszik, hogy Polgár is tsak olyan hajdu város mint a többi”.²⁶⁶ A polgáriak bizonyosság okáért átmentek Böszörménybe is, a hajdúvárosi elégedetlenek másik vezéralakjához, Pipó Györgyhöz, s az „mutatott is nekik valami magyar írást és abbul világosodtak tsak osztán meg a Polgáriak”.²⁶⁷ A városházánál tartott gyűlésben megfosztották hivatalától a „Fő Nótáriust... mint gyanust”, s helyette László Juhász Józsefet választották.²⁶⁸ Az előjárók közül küldöttséget menesztettek Nánásra, Böszörménybe!²⁶⁹ A legrangosabb delegáció azonban Nagykállóba, Szabolcs vármegye székhelyére indult, egyenesen Déry Mihály alispánhoz, hogy a vármegye levéltárából megszerezze „Polgár Várossa szabadságáról szőlő Leveleket”.²⁷⁰ A hangulatot mi sem tükrözi jobban, mint az, hogy a gyűlés után a „zenebonáskodásért” tömlőcbe csukott Kis Márton Pált és Molnár Józsefet a polgáriak ki szabadították.²⁷¹

265. *Csuka Sámuel* polgári és hajdúkerületi szereplésére lásd: *Varga Antal*: Csuka Sámuel a „néplázasztó” Déri Múzeum Évkönyve 1969—70. (*Módy György és Orosz István* közreműködésével szerk. *Dankó Imre*) Debrecen. 1971. 239—247. — A szerző a hajdúkontinuitást elfogadva úgy véli, hogy a „hajdúszabadság emléke... élt a polgári parasztoknál, jogtalannak tartották a jobbágy sorba süllyesztésüket, s az elégedetlenség alapját képezte...” (240. 1.) E nézet gyökeres ellentétben áll a tényleges valósággal, hiszen a polgáriak az újratelepítést követően a hajdúvárosi jogállás keresését egy szóval sem említették, a későbbi generációk pedig teljesen elfelejtették azt. Polgár hajdúvárosi jogállásáról a jobbágyok 1819-ig egy szó említést sem tettek, s az Csuka Sámuel révén vált köztudottá. Maguk a polgáriak így vallanak erről: „Amidőn Polgár Várossa Hajdu Város volt, a mostani élő emberek azt nem értük, sőt miképpen maradt el az Hajdu Városságtul, és mi móddal esett a Ttes Ns Egri Káptalan keze alá, azt sem tudjuk, mivel írassunk nintsen rólla, tsak a most Kezünkhöz jutott Levelükből értettük és tudjuk, hogy minekutánna Polgár tovább száz Esztendőknél Hajdu Város volt, 1725-ik esztendőcen mult volna el az Hajdu Városságtul”. (Polgáriak az úriszékhez. 1820. máj. 26. HL. XII—2/c Div. P. F.6. N.284.) A hajdúvárosi jogállás eszméje tehát kizárólag a jobbágyi terhek növekedése és főleg a határ megcsönkítése miatt talált termékeny talajra, s eszmei előzményei nem voltak.

266. Kihallgatási jkv. Uo. N.233.

267. *Csuka Sámuel* kihallgatási jegyzőkönyve. Uo.

268. Levélfogalmazvány *Déry Mihály* alispánhoz. Polgár 1820. ápr. 26. Uo. N.279.

269. Uo.

270. *Déry Mihály* alispán a dékának. Dada. 1820. máj. 1. A polgáriak az alispán előtt úgy nyilatkoztak, „hogy ők a Nánási és Böszörményi két emberek lázasztására meg nem indultak volna, hanem ha a Határba, s annak eddig való használásába. megszorítást nem szenvednének”. Uo.

271. Uo. 279.

Csuka és Pipó felbukkanása a polgári jobbágyság mozgalmában azt bizonyítja, hogy az egri káptalan elleni küzdelem bizonyos értelemben összefonódott a hajdúkerületi elégedetlenség mozgalmával. Csuka és Pipó a hajdúvárosokban az úgynevezett „hajdu hazafiak” táborát képviselték, s céljuk az volt, hogy kiszorítsák a hatalomból és a közös használatú földekből a Hajdúkerület többi társadalmi rétegét, illetve a már megtörtént földosztásokat megsemmisítsék.²⁷² E réteg célkitűzését tehát a speciális hajdúkerületi problémákból merítette, s így csak bizonyos felszíni vonásokban rokonítható (hajdú-tudat) a polgáriak zendülésével.

A hajdúszabadság keresése a polgáriak kezében a káptalan elleni harc egyik fegyvere volt, s nem önálló célkitűzés. Ezt maguk is többször megfogalmazták, s hangsúlyozták azt, hogy az indította őket a lázadásra, hogy „látván a Szántó földeinknek javatskáját szérus kertnek, a többi uraság Táblájának elfoglalni, ezen egész község meg szomorodván ebből esett a zendülés”.²⁷³

A fejlemények radikalizálódásával a mezőváros szegényebb rétege egyre nagyobb szerepet vállalt. Ez annál is inkább bekövetkezett, mert a város módosabbjai hajlamosnak mutatkoztak egyezkedni a káptalannal, s ezért a városi szegénység jónak látta levélben fordulni a földesúrhoz, nehogy érdekei csorbát szenvedjenek.²⁷⁴ A polgári szellérség „a közönséges szegénység közül” előljárókat választott; feladatuk volt ellenőrizni azt, hogy a telkesjobbágyság ne kárukra egyezzen meg a káptalannal.²⁷⁵ 1821-ben a városi vezetés gyakorlatilag kicsúszott a leggazdagabb réteg kezéből; a „Város Házánál minden nap öszve gyűlnek a békétlenek”, ahol a hangadó Nemes Lukács István obsitos katona volt, aki „pipaszóval fel tett kalappal az Asztalon szokott ülni és úgy parancsolgat a Város neviben”. Létrejött egy olyan szerv is, amelyben a hatalomból eddig kiszorultak éreztették szavukat. A helyzetet Haraszthy tiszttartó a következőképpen jellemezte: a tanács mellett „a köz népből Alsó Parlamentum is van, s azoknak befolyása nélkül semmit sem tesznek a Bírák”.²⁷⁶

A földesúr és jobbágyság közötti egyezkedés nem vezetett eredményre, nem is vezethetett, hiszen a szembenálló felek álláspontja közötti különbség jóval nagyobb volt annál, hogysem azt békés tárgyalásokkal meg lehetett volna oldani. A jobbágyság nemhogy az 1820-as, de az 1802-es és a megelőző úrbéri szerződéseket sem voltak hajlandók törvényesnek elismerni. Azt az egyértelmű álláspontot foglalták el, hogy csak az 1727-es contractus rendelkezéseit hajlandók teljesíteni. Ennek egyenes következménye volt, hogy a mezővárosban nagyarányú pénz és robotmegtagadásokra került sor. 1815 és 1817 között évenként például 200 forintot fi-

272. A hajdúkerületi mozgalmakra lásd *Sillye Gábor*: A nagyméltóságú magyar királyi Helytartótanácsához hivatali aláíratott jelentése a Hajdúkerület főkapitányának Debrecen. 1864. — *Nyakas Miklós*: A Hajdúkerület társadalmi küzdelmei a XVIII. század végétől és polgári átalakulásunk kérdése. A Hajdúsági Múzeum Évkönyve I. (szerk. *Bencsik János*) Hajdúböszörmény, 1973. 77–94. E problémakör Hajdúszoboszlóra *Komonyi Lászlóné*: A „Dóro lárma”. Felkelés Hajdúszoboszlón 1822–1824. (Debrecen, 1954.)

273. Polgáriak a káptalanhcz. Polgár, 1820. szept. 5. HL. XII—2 C. Div. P. F.2 N.67.

274. Polgári szegénység a káptalannak. Polgár, 1820. aug. 8. Uo. F.6 N.285.

275. Uo.

276. *Haraszthy* tiszttartó a dékának. 1821. jún. 11. Uo. N.299.

zettek a kenderdézsma váltságába, 1818-ban már csak 180 forintot, 1819-ben és 1820-ban ilyen címen már egy fillért sem voltak hajlandók adni.²⁷⁷ Ugyanezt tapasztalhattuk a házadó és robotváltság fizetése körül is. A hátralék 1820-ban és 1821-ben így alakult:²⁷⁸

Év	Jobbágyok	Zsellérek
1820	546 Ft	148,78 Ft
1821	541 Ft	539,60 Ft

Nem teljesítették a közösség egészét illető tartozásokat sem, a korcsma árendába 1127 ft-al, szentmargitai árendába pedig 740 ft-al maradtak adósok. 1822 januárjában Haraszthy a polgáriaktól a Morotva és Bágytisztása halászatáért, a polgári vásár és piacbér hasznáért, kovácsműhelyért és a szárazmalomért 300 forint árendát kért, de azok „egy krajcárt sem ígértek”. A telkes jobbágyok 1820 májusában megtagadták a miskolci hosszú fuvart, s „a tilalmas réteket leélették”, adózni és szolgálni a földesúrnak nem akartak.²⁷⁹ A mezőváros a jelek szerint tehát a földesúrral való szembenállásban az egységet meg tudta őrizni, amire ekkor rendkívül nagy szükség is volt.

Az ügyből ugyanis hamarosan úrbéri per lett,²⁸⁰ amely 1820 május 26-án kezdődött, s áthúzódott a jobbágyfelszabadítás utáni időkre is. A káptalan érdekeit Szabolcs vármegye előtt Szalatnay János fiskális (felperes) képviselte. Álláspontját röviden a következőkben összegezhetjük: Kérte az úriszéktől engedélyezni Polgáron az urbarium bevezetését, s azt, hogy az urasági földmérő munkálatait a vármegye részéről is hagyják jóvá. Az állattartást szabályozzák, s a legelőt állandó jelleggel mérjék ki, mert az nem áll arányban a jobbágyok telki állományával. A polgáriak hivatalból kirendelt védőügyvédje, Inczédi György a földesúri követelések valamennyi pontját megkérdőjelezte; az urbarium ugyan Polgáron is elkészült, de az soha életbe nem lépett, nem is léphetett, mert a contractus könnyebb feltételeket szabott. Egyedül az 1727-es úrbéri szerződést volt hajlandó törvényesnek elismerni, s kérte annak visszaállítását.

A jobbágyok ügyvédjüknél is *radikálisabb álláspontot képviseltek*, a *szállító contractus mellé a hajdúszabadságot és a separata portát is szerették volna visszaállíttatni*.

A jobbágyok rendkívül sérelmesnek találták azt, hogy a polgári határt első osztályúnak minősítették, ugyanis a föld terméketlen —, mondták. Ez ügyben 1820. augusztus 9-én határjárást tartottak.²⁸¹ Megállapították azt, hogy az őszi vetés egy része közepes, más helyen azonban a föld *szikes és fenekes (Varjú fenek)*. A tavaszvetések (*Kincses fenek*,

277. Adóslevél Polgár pecsétjével. Uo. N.285.

278. A káptalan követelése adósaival szemben. Uo. Div.P. F.1 N.30.

279. Haraszthy a káptalannak. 1822. jan. 3. Uo. N.76.

280. Az úrbéri per anyaga. Uo. F.5 N.253.

281. A határjárás jkv-e. Melléklet. Uo.

Görbe tó farka, Bágyoldal) „meglehetősek”, de szikes részek itt is találhatók. Az ugarmezőt szintén csak „meglehető”-nek találták. A jobbágyok a per során kísérletet tettek arra, hogy a határban levő majorsági táblákat felszámolják, sőt a káptalan ki akarták tudni az egész polgári határból. Ez egyébként logikusan következett az 1727-es contractushoz való ragaszkodásukból. Így per tárgyát képezte a Tikos és Borockás is, amelyet saját kezelésükbe akartak venni. A káptalan erre a vitás területet a Polgár hataraként bemutatott térképről egyszerűen lehagyatta, amelyre a védőügyvéd rögtön reagált is, kijelentvén, hogy a „Tikos, Tókői és Borockás, amely pedig polgári határ egészen a Sós útig” — hiányzik.

A per első fokon 1821. július 19-én ért véget a következő ítélettel. A polgári határban a nemes vármegye „inzsellérje” 150 egész telket hasítson ki (28 holdjával). A lakosokat kötelezték az úrbéri terhek további viselésére, s a robotkötelezettséget különösen szigorúan előírták. Ez vonatkozott a „Házhelyet bíró gazdák és zsellérek”-re is. Megállapították a távolsági fuvarok után betudandó napokat is. E szerint teherrel Debrecen négy és fél, Miskolc három és fél, Eger négy és fél napnak számít. A jobbágyi terhek mennyiségét — még a per kezdetén — az 1802-es úrbéri szerződés pontjaihoz igazították „a közbe jött változások és hozzáadások figyelembe vételével”. E rendelkezés az úrbéri per befejeztéig, de legkésőbb 1822. december 31-ig volt érvényben.

Pár a jobbágyok az eredménnyel korántsem voltak elégedettek. A per számukra egyáltalán nem volt eredménytelen. A földesúrnak a remanenciából még húsz jobbágytelket kellett kimérnie, s a földesúri adó mennyiségét nem lehetett fokozni az 1818-as állapotokhoz képest.

A polgáriak ezt az ítéletet azonban rögtön megfellebbezték és kérték törvényesnek elismerni az 1727-es szerződést. Az ügy így tehát a Helytartótanács elé került.

A fellebbezés mellett a polgáriak jónak látták, ha kérvényeikkel megjárják a legmagasabb országos hatóságokat is. A Helytartótanács már 1821-ben visszaküldött Szabolcs vármegyének véleményeztetés végett egy kérvényt, amelyben a polgáriak a földesúri földfoglalásokra panaszkodtak és a telepítő szerződés életbe léptetését kérték.²⁸² Küldöttséget menesztettek a nádorhoz is, ahol a polgáriakat Tréki Pál „exkondás”, és Szabó Ádám „kukoricacsősz” képviselte.²⁸³ Valószínű, hogy Szabó Ádámék már ekkor megjárhatták Bécsset is, mert Haraszthy arról panaszkodott, hogy a polgáriak érdemben nem hajlandók szóba állni vele, és „várják haza Bétsi Deputatusokat”.²⁸⁴ A két küldött 1822. július 22-én érkezett haza, s Haraszthy szerint a nádortól hoztak is „valami pecsétes levelet”, aminek a polgáriak úgy megörültek, hogy „még aznap a deputatusoknak mind betakartak”. Úgy beszéltek, hogy „Trékit bírónak, Szabó Ádámot pedig törvény Bírónak fogják választani”.²⁸⁵

282. Uo. F.6 N.287. A polgáriak Bónis Sámueltól, a dadai járás szolgabírájától is a „megtelepedések alkalmatosságával véllek kötött Contractus” visszaállítását kérték. SzL Acta Politica. Fasc. 21. No.476. 1821.

283. Haraszthy tisztartó a nagyprépostnak. 1821. márc. 27. „Készülnek haladék nélkül Pestre, onnét Bécsbe ő Felségéhez”. Láttá a királyhoz írt folyamodványokat is. HL. XII—2 c Div.P F.6 N.289. Tréki Pál és Szabó Ádám említése; Haraszthy tisztartó a dékánnak. 1822. júl. 22. Uo. N.295. („haza jöttek”)

284. Haraszthy a káptalannak 1822. jan. 3. Uo. F.2 N.76.

285. Haraszthy György a dékánnak. 1822. júl. 22. Uo. F.6 N.295.

Hamarosan megérkezett — 1822-ben — a Helytartótanács döntése is.²⁸⁶ E szerint Polgáron az urbariumot továbbra sem lehet bevezetni, s a jobbágyok „contractus mellett hagyassanak”. Az úrbéri szerződés mikéntjére vonatkozóan úgy rendelkezett, hogy az „új systémához” igazítva új szerződést kell kötni. Addig is, amíg az elkészül, a jobbágyok az 1802-es contractus pontjait kötelesek teljesíteni. 151 jobbágyteleknél kevesebbet nem szabad kimérni, a jobbágytelkek minőségéről azonban nem történt említés.

E döntés érdemben tehát csak a jobbágytelkek számáról intézkedett, s az úrbéri terhek mikéntjét lényegében a két fél közötti egyezkedésre bízta. Gyakorlatilag az egész úrbéri munkálatot lehetett újra kezdeni, ismét az úriszék előtt.

A káptalan hamarosan el is készítette az új úrbéri szerződés pontjait, s azt az úriszék elé terjesztette.²⁸⁷ E szerint egy egésztelkes jobbágy évi négy négymarhás, vagy nyolc kétmarhás napot köteles robotolni. A fennmaradó napokat napi 20 krajcárjával megválthatja, ami egy egésztelkes után 13 ft és 20 krajcárt jelentett. A többi jobbágy azt telke arányában teljesítené. A kilencedet „szalmájában” is, „szemül” is megadhatják, s ez egy telek után 6 kila rost és 1 kila tavaszbuzaát tenne ki. Az egyéb terményekből (bor, bárány, kecske, káposzta, kender, len, kukorica), ha az nem úrbéres földben terem „a kilencedet a maga természetében” kell beszolgáltatni. A kisebb terhek nagyjából az urbarium szintjén mozogtak, azonban ezeket is pénzben válthatták meg. Minden négy jobbágytelek után egy hosszú fuvart kellett állítaniuk, kötelesek lettek volna urbarialis vadászattal szolgálni, a töltésekre, hidakra gondot viselni. A házas zsellérek évi kilenc napot dolgoznának ténylegesen, a másik kilenc napot — napi 10 krajcárjával — megválthatnák.

E pontok áttekintése után megállapíthatjuk, hogy a káptalan — a heves paraszti ellenállás láttán — az úrbéri kötelezettségeket mérsékelte. Veszélyesnek mutatkozott viszont az a törekvése, hogy követeléseit a bérelt területek után fokozza.

Az uradalmi ügyvéd számításai szerint a polgári jobbágyok terhei az 1773-as úrbéri szerződés óta — minden terhet az akkori árviszonyokra átszámítva — a következőképpen alakultak:²⁸⁸

	Urbarium	1773-as szerződés	1778-as szerződés	1802-es szerződés	Tervezett szerződés
Jobbágy (Egész telkes)	55 ft. 26 kr.	35 ft. 52 kr.	31 ft. 37 kr.	43 ft. 48 kr.	42 ft. 15 kr.
Zsellér	4 ft. 39 kr.	5 ft. 16 kr.	4 ft. 36 kr.	6 ft. 16 kr.	4 ft. 30 kr.
Házatlan zsellér	2 ft.	2 ft. 44 kr.	2 ft. 24 kr.	2 ft. 20 kr.	2 ft.

286. Lásd pl. az 1822. nov. 12-i úriszéki jkv-t. Uo. N.291.

287. Az újonnan készítendő urbarialis contractus pontjai az Uradalom részéről. Uo. N.291.

288. Uo. N.233.

A jobbágyok ügyvédje is készített hasonló kimutatást — amely érthető okokból — a fenti számítástól jelentősen eltért. A kimutatás — egy egész jobbágytelket véve alapul — a következő képet mutatta:

Urbanium	1727-es szerződés	1773-as szerződés	1778-as szerződés	1802-es szerződés	Tervezett
28 ft. 51 kr.	7 ft. 32 kr.	27 ft. 35 kr.	27 ft. 23 kr.	35 ft. 36 kr.	30 ft. 28 kr.

Nem bocsátkozhatunk itt a kimutatások szavahihetőségének taglálásába, annyit azonban nyugodtan elfogadhatunk, hogy a számsorok *hozzávetőlegesen jól tükrözik a paraszti terhek emelkedésének a tendenciáját*. A jobbágyok e szerződéstervezetben nem is annyira a földesúri adó mennyiségét kifogásolták, mint azt, hogy a földesúri földfoglalások megmaradtak volna. E megfontolásból is utasították el a földesúr egyezkedési kísérletét, s jelentették ki, „*hogy ezen Punctumokra nem állhatunk, hanem az 1727-ik Esztendő béli Szállító contractust instáljuk alázatossággal Tikos. Borockás, Kengyelfiók, Tóközivel... minden halászo vizeivel és Nádlással egyetemben*”.²⁸⁹

Egészen természetes, hogy ilyen körülmények között az úrbéri egyezkedés ügye egy lépést sem haladt előre. Az ügybe végül a Helytartótanácsnak kellett beavatkozni, s az 1827/26 180. sz. leirata körvonalazta az új úrbéri szerződés kötésének feltételeit.²⁹⁰ A Helytartótanács újra elutasította a jobbágyoknak azt a követelését, hogy életbe léptessék az 1727-es contractust, s alaként az 1802-es úrbéri szerződést jelölte meg. Újra megfogalmazta a 151 jobbágytelek iránti követelést, s a határ rendezése feltételeként szabta, hogy a majorsági táblákat világosan és egyértelműen külön kell választani. A kilenced beszédésének módjaként a „szemül” történő megváltást *ajánlották*, de a jobbágyok pénzben is megállapodhatnak. Ha az egyezkedés nem sikerülne, akkor a terményt „szalmájában” kell beszedni. A jobbágyok az *úrbéri tartozásokat* váltócédulákban fizethetik (ami az inflációs tendenciák miatt határozottan előnyös volt), de az egyéb terheket pengőpénzben kell leróni. A jobbágyokat a vadászat alól felmentették, s hozzájutottak a félévi korcsmáltatás jogához is. Kenderföld céljára egy holdat kellett adni egy jobbágytelek után, s ezért 1 forintot fizettek. A szérűskerteket a telek arányában kellett felmérni, de a „felesleget” (ti. ha a jobbágynek a kertje nagyobb) mindenki megtarthatja a „contractuális tartozásai mellett”. A legelőre nézve úgy intézkedtek, hogy azt a lakosok marhatartására és a határ bőségére való tekintettel kell kimérni. nem szabad azonban figyelembe venni a kereskedésre szánt és az árendába befogadott jószágot. A helytartótanácsi leirat alapján szerkesztett úriszéki döntést mindkét fél megfellebbezte; az uraság a vadászat eltörlését kifogásolta, a jobbágyok viszont az egészszel nem értettek egyet.

²⁸⁹ Ráveztve az uo. 291. sz. iratra.

²⁹⁰ A helytartótanács rendelete alapján készült úriszéki döntés. Uo. F 6 N.315. és 320.

A helytartótanácsi rendelet és az úriszéki döntés alapján készült el az ún. 1828-as úrbéri szerződés, amely 12 évig volt hivatva megszabni a polgári jobbágyság terheit.²⁹¹ A terhekre vonatkozóan a fenti két határozat pontjait ismételték meg, s újat az csak a robotmunka vonatkozásában hozott. E szerint egy egésztelkes jobbágy 10 kétmarhás napot volt köteles természetben leszolgálni, a többi megválthatta, a zsellérek robotterhük felét (9 nap) leszolgálták, a többi megválthatták. Ugyanez vonatkozott a házatlan zsellérekre is (hat—hat nap). Az új szerződés legsérültebb pontja volt a jobbágyság számára a kilenced szalmában való beszolgáltatása, hiszen így a tényleges termésből kellett az uraság adóját megadni.

A jobbágyság az 1828-as szerződéssel szemben kifogásait írásban is rögzítették.²⁹² E szerint hallani sem akartak arról, hogy a kilencedet „szalmájában” kelljen beszolgáltatni, s a tengeri és káposzta kilencedet, mint szokatlan terhet kérték eltöröltetni. Meg akartak szabadulni a kappan, csirke és tojás beszolgáltatástól is. A határ némely részén szabad csikáztatást és halászatot kértek, s bizonyos kaszálókát — de nem úrbéres jelleggel. Súlyos veszélyt láttak a legelő kijelölésében is, mert „élelmeket egyedül marha tartásból keresik — kintelenek voltak eddig is a margitai pusztán való Árendálások által legelőjüket pótolni”. Úgy látták, hogy a 151 jobbágytelek után „elegendő” legelő nincs a város határában, ezért kérték pontosan megjelölni az uraság legelőigényét. Az úriszék azonban kifogásait nem vette figyelembe, s a szerződés — *bár azt a polgáriak nem voltak hajlandók aláírni* — 1829. január 1-i hatállyal életbe lépett.²⁹³

A szerződést azonban jóváhagyás végett a Helytartótanács is fel kellett terjesztetni, s az az 1830/11 641. sz. leiratában — némi változtatással fogadta el.²⁹⁴ A kilenced „természetben” való beszedését megerősítette; bor, bárány, méh, káposzta, kukorica és köles után is. Bizonyos fokig lehetővé tette az urasági vadászatot is, mert úgy intézkedett, hogy az „ártalmas vadak kiirtására” a jobbágyságot kötelezni lehet. A város számára négy telek és 111 szekér szénára való kaszáló kihasítását írták elő.

Az úrbéri szerződés körüli pert Polgáron a jobbágyi szolgáltatások nagyarányú megtagadása kísérte. Különösen vonatkozott ez a robotmunkára, amelyet végképp nem akartak teljesíteni.

Az 1822 decemberben tartott úriszék felemelte a polgáriak természetben teljesítendő robotkötelezettségét. Mivel a lakosok a régi szokáshoz képest többet robotoltak — áll az ítéletben — az egész telek után eső pénzbeni fizetést 2 ft 40 krajcárral kell csökkenteni. Mivel egy kétmarhás robotnap váltása 20 krajcár volt, a jobbágyság robotját tehát 8 kétmarhás nappal emelték. A polgáriak a döntés ellen fellebbeztek Szabolcs vármegye törvényszékéhez, ott azonban azt a választ kapták, hogy az „Úri szolgálatot a Törvény Szék által meg hagyott módon tellyesíteni tartoznak”.²⁹⁵ E vármegyei végzést (1824. július 27.) a jobbágyság részéről nagy-

291. Az 1828-as contractus. Uo. N.320.

292. A lakosok ellenvetése az 1828-as contractussal szemben. Polgár 1828. szept. 15. Uo. Div.P. F.6. N.320.

293. Úriszéki jkv. 1828 Szentmihály hava 15. Uo. 1829. jan. 1-től e „contractus szerint tractáltassanak”, hangzott a döntés.

294. A Helytartótanács i. leirata a contractus 5., 6., 14. cikkelyein módosított. Uo.

295. Úriszéki döntés. 1822. dec. 2. Uo. N.292 és A polgári instanciára tett végzés mása. Uo. N.301.

arányú robotmegtagadások követték. A szervezkedés vezérei a Bécset is megjárt Szabó Ádám mellett öreg Pöstény József és Juhász István voltak. Szabó Ádám azt híresztelte, hogy az úrbéri per befejeztéig az 1773-as úrbéri szerződés van életben, s az semmiféle úrdolgát nem ír elő. Haraszthy tiszttartó már 1824. augusztus 8-án arról panaszkodott, hogy az aratórész hordására kirendelt 25 polgári szekérből mindössze hét állott elő.²⁹⁶ Augusztus 22-én a Tikosra kölest aratni kirendelt 31 zsellérből csak 15 jelentkezett munkára. A robotmegtagadók között volt Szabó Ádám is, aki azt felelte, hogy *menjen az, aki az úrbariumot felvállalta*.²⁹⁷ A zsellérek robotmegtagadása különösen a következő napokban öltött nagy méreteket. Augusztus 26-án 29 zsellér, 29-én 24, szeptember 5-én pedig 22 tagadta meg az úrdolgát. Az október 2-án az uraság mádi szőlőjében tartott szüreten pedig 73-an nem jelentek meg.²⁹⁸

Különösen „*Szabó Ádám az, aki a Várost lázadásra gerjeszti*” — panaszkodott az ispán. Az egykorú iratokból jól rekonstruálható az az izzó légkör, amelyben az események lejátézódtak; Fajta György pl. ezt felelte az urasági ispánnak, amikor az robotra akarta hajtani: „ha az uraság megfizeti a napszámot úgy elmegyek dolgozni”, egyébként nem. Ferenczi Tóth Mihály pedig, amikor az úrdolgáért szorongatták, egyenesen „vas villára kapván, azt a Tanura (az uraság kerülője) rá emelte mondván: bocsásd a Lovam Menkü teremtetted, mert mindjárt itt halsz meg”.²⁹⁹ A dadai járás főszolgabírája — Bónis Sámuel — is arról panaszkodott, hogy „annyira meg vagynak azon Polgári Lakosok átalkodva, hogy midőn 100 embert hajtát a tiszttartó Robotra, alig 34 is jelenik meg”.³⁰⁰

Az ellenállás letörése végett a hatóságok célszerűnek látták elrendelni Szabó Ádám elfogatását. E tervből azonban nem lett semmi, mert ennek hallatára a polgáriak valósággal fellázadtak. Amikor „híre futamodott, hogy Szabó Ádámot elfogják... én is egy csákánnal mentem oda, megtudni, hogy mi lesz a dologbul... ha megfogták volna... csak mentetük volna”, vallotta Juhász István. A mezőváros hangulatát jól tükrözi az is, hogy az asszonyok is jajveszékelve rohanguáltak, hogy „mindjárt megfogják Szabó Ádámot”.³⁰¹ A fejlemények láttán a lázongó polgáriak vezéregyenisége jónak látta ismét útrakelni, híre járt, hogy a polgáriak érdekében ismét egyenesen Bécsbe készül. Itthon maradt társainak ez hallatlan biztatást jelentett; így érezte ezt Erdélyi István is, aki kijelentette, hogy úrdolgára addig nem hajlandó menni, „míg Szabó Ádám haza nem jön Bécsből, ha maga ide jön hajtani Ispányuram”.³⁰²

Legalább ilyen súlyos zavargások robbantak ki a határhasználat miatt. Haraszthy tiszttartó ugyanis semmiképpen nem akart belenyugodni abba, hogy a jobbágyság az 1818-as állapot szerint használják a határt. 1824-ben is úgy vélekedett, hogy a határban nem szabad 151 jobbágytel-

296. Haraszthy tiszttartó a dékánnak. 1824. aug. 8. Uo. N.304.

297. Uo. N.299.

298. A polgári ispán a dékánnak. Uo. N.307/19.

299. SzL. Acta Politica Fasc. 24. No.1194. 1824. Esztendőben Novembernek 19én Polgáron véghez vitt Hit alatt való Visgálás.

300. Uo. Bónis Sámuel a polgáriak lázongásáról.

301. Vallatási jkv. robotmegtagadások tárgyában. HL. Kápt. lt. Npr. ir. XII—2/c Div.P F.6 N.299.

302. SzL. Acta Politica Fasc. 24 No.1191. 1824. (Hit alatt való Visgálás...)

ket kialakítani (a helytartótanácsi döntés ellenére), mert az urbariumban csak 117 szerepel. A többi „*sessiok úgy nézhetnek ki mint Majorság földdek*” — vélekedett.³⁰³ A remanenciát tehát teljes egészében urasági földdé alakítaná át. A tiszttartó ezért a polgáriakat továbbra is igyekezett eltiltani bizonyos határrészekről. Különösen nagy elégedetlenséget váltott ki a Keskeny-köz, Kisdorongos és Láncfoka nevű kaszálók kisajátítása. A jobbágyok az ügyben a vármegyéhez fellebbeztek, s itt a pártjukat is fogták, mert az a határozat született, hogy a „panaszt tevő község eddig való használatában ne háborgattassék”.³⁰⁴ A polgáriak erre nemcsak a kérdéses területet kaszálták le, hanem „földig leégették a Pelyhest is”.³⁰⁵

A mezőváros jobbágysai jogot formáltak a Tikoson levő Tóköze és Kisérhát nevű határrészekhez is, bár e terület már 1807-ben a káptalan kezén volt. Az 1820-as évek első felében nyíregyházi gazdák béreltek itt, de a polgáriak erővel lekaszálták azt, bár a nyíregyházi pusztabíró és gazda kísérletet tett annak megakadályozására. Nem sok sikerrel, mert a „polgáriak vas villával ellent állván, a szénát erőszakosan elhordották”. Az ügyben a város egésze egységes álláspontot foglalt el, sőt „némelyek a bírák közül nem tsak engedelmet, de parantsot is adtak a széna behordására”. Így hordott haza pl. Nyikon György 19, Tardi Pál 6 boglya szénát, a többiek közül pedig „ki két, ki három s négy boglyát”.³⁰⁶

E forrongó hangulatban vitássá tették a tiszttartó azon jogát is, hogy az beleszóljon a mezőváros közigazgatási kérdéseibe. A házépítéshez pl. urasági engedély kellett, ennek ellenére Kis Pál „Szerős Ketyének egy szögébe házat építeni bátorkodott”.³⁰⁷ A lázongások miatt — 1823-ban — Nyikon György törvénybíró, Metsei Pál és Torkó János tanácsbelieket úriszéki ítélettel az uraság egri tömlöcébe zárták, a polgári jobbágyok viszont úgy döntöttek, hogy tisztséjükben továbbra is meghagyják őket.³⁰⁸

1824 végén és 1825 elején a város a nyílt lázadás állapotába került, s maga Haraszthy volt kénytelen megállapítani, hogy „*Polgáron rémítők a környül állások*”. Az események színtere a Városháza épülete volt, s ott a jobbágyok rendszeresen összegyűltek. Követeléseik a hajdúszabadság keresése körül forogtak! 1825. január 24-én és 25-én „több volt a Városházánál 800 embernél, össze iratták mind azokat akik hajduk akarnak lenni”. Maga a főbíró elsőnek íratta fel magát a hajdúlistára — bár Haraszthy szerint erőszaknak engedett. Nem így cselekedett viszont a törvénybíró — Kapus István —, mert az nem íratta fel magát, „*mihez képest kitétték a Törvény Biróságbul*”.³⁰⁹ Kapus István egyébként más kérdésben is az urasággal való megbékélés álláspontját képviselte, s ennek köszönhetette azt, hogy 1823-ban a „Szöllőjében lévő kunyhóját égették meg”, majd 1826-ban — amikor bíró volt — „a Szerős Kertyében lévő derék nagy Tsürit” gyűjtötták fel.³¹⁰ A városházi gyűlésben új deputációt választot-

303. Haraszthy tiszttartó a káptalannak. 1824.

304. Haraszthy tiszttartó a káptalannak. 1824. Eltiltotta a polgáriakat a Keskeny köz kaszálásától, erre nagy zúgás támadt. HL. Kápt. lt. Npr. ir. XII—2 c Div.P F.3 N.102. A vármegye végzése. Uo.

305. Haraszthy tiszttartó a nagyprépostnak.

306. Úriszéki jkv. 1824. nov 15. Uo. F.6 N.308. Uo. N.307.

307. Úriszéki jkv. Uo. N.307.

308. Polgáriak a káptalanhoz. Polgár, 1823. dec. 30. Uo. N. 302.

309. Haraszthy tiszttartó a dékánnak. Polgár, 1826. jan. 28. Uo. F.2 N.35.

310. Haraszthy tiszttartó a nagyprépostnak. Polgár, 1826, júl. 29. Uo. N.35.

tak, akik a város követeléseinek a nádor előtt akartak érvényt szerezni.³¹¹ A küldöttség lelke most is Szabó Ádám volt, aki Pesten ügyvéd segítségét is igénybe vette, s (az ügyvéd szavai szerint) „igen szorgalmasan járt el” az ügyben.³¹²

A küldöttek 1825 júniusában érkeztek haza, s sikerült a nádornál ki-hallgatást eszközölniük. A polgáriak ezt kedvező jelnek értékelték; újra megfosztották hivatalától a hatóságok által időközben visszahelyezett törvénybíró, Kapus Istvánt, s helyette öreg Pöstyényi Józsefet választották. A vármegye szolgabírája ez ellen ugyan tiltakozott, de „erre azt felelvén a Nép, hogy *nekik Szolgabíró nem parancsol, több egy Város mint egy szolgabíró*”. Haraszthy György olyan komolynak látta a helyzetet, hogy fizikai erőszakra is számított. Ha a vármegye közbe nem lép — vélekedett — „*itt kevés idő alatt emberhalál is lesz akár mennyi*”. Szó sem lehetett arról, hogy a jobbágyok Haraszthynak valamiben is engedelmeskedjenek, s e helyzetben „egyáltalán fogva uri szolgálatot tenni nem akarnak”. A tisztartó kénytelen volt ezért a kőművesek mellé — a robot megtagadása miatt — „a Bótos ujj házához . . . tzigányokat fogadni”. Az események megelőzésére Haraszthy nyílt provokációt javasolt; ha Szabó Ádámot elfognák, a nép ezt nem engedné, „mindjárt össze csoportozna 100, 200 . . . s ez által jelentenek ki hova célozzon az ő össze esküvések, hogy . . . sem a Tekintetes Nemes Vármegye sem a Méltóságos Uraság hatalmátul függni nem akarnak”.³¹³

A városban közben az a döntés született, hogy újra küldöttséget kell meneszteni, most már egyenesen Bécsbe, a hajdúszabadság elnyerésére. A polgári tanács „Csendes György Tanátsbéli és Szabó Ádám közlakos” számára a város pecsétjével ellátott útlevelet állított ki, amelyben tanúsították, hogy annak felmutatói „igaz járatbéli emberek”, akik a „Város boldogulása keresése végett” mennek „Instanciával” a királyhoz. A város négylovas szekeren indultak útnak.³¹⁴

Az eseményekbe azonban Szabolcs vármegye hamarosan beavatkozott, s 1825 augusztusában a nagykállói közgyűlés a városba katonaság kirendelését kérte. Ezenkívül meg kellett tiltani a városban „minden zenebonás össze gyűléseket, pénz össze szedéseket és deputátusok kiküldését” — hangzott a határozat. Legfőbb bűnösnek Szabó Ádámot tartották, „a ki a népet a Hajdu Szabadság megnyerésével ketsegteti, velek haszontalan költsége-

311. Haraszthy tisztartó a dékánnak. Polgár, 1825. jan. 28.

312. Polonkai János a polgári bírának. Pest, 1825. ápr. 12. Uo. N.92.

313. Haraszthy tisztartó a nagyprépostnak. 1825. júl 10.. Uo. 65.

314. A polgári tanács bizonyáglevelé. Polgár, 1825. júl. 13. „Levelünket mutató bütsületes Csendes György Tanátsbéli és Szabó Ádám Közlakos mennek Béts Városába Ó Felségéhez Instantiával a Város boldogulása, keresése végett, kik is, mint szabados és igaz járatbéli emberek minden hátráltatás vagy bántódás nélkül bocsátandók. Szekeren mennek 4 ló van befogva.

Kült Polgár városában Július 13-án 1825

Varju Gábor
fő Bíró'

Az alispán felolvasta Haraszthy előtt a polgáriak folyamodványait. Ennek lényege: „Ts Ns Vármegyétül fügni nem akarnak a Polgáriak, földesurat nem ismernek”. „Magok közt zenebonáskodnak . . . össze csoportozva alattomos Gyűléseket tartanak”. Az Instanciában a következőket kérik; hajdúszabadságot, separata portát és a szállító contractusát. Haraszthy tisztartó a nagyprépostnak. Uo. Div.P. F.3 N.105.

ket tétet, Budára, Bétsbe” utazgat. Bűnös azért is, mert a vármegyét is kigúnyolta, s azt hirdette, hogy a katonaságtól nem kell félni, mert az csak szemfényvesztés. Rajta kívül többeknek az elfogatását is elrendelték, s azt (Szabó Ádám kivételével) végre is hajtották. Kérte a vármegye azt is, hogy a Helytartótanács adjon hivatalos iratot arról, hogy „Polgárnak a Hajdu Szabadság megnyerésére se jussa, sem reménysége nem lehet”, mert a város lázongói a felsőbb fórumokhoz intézett kérvényeiben „*Privilegizált Hajdu Városnak*” nevezik lakhelyüket.³¹⁵

Szabolcs vármegye az 1825 nyarán elfogott polgári lázadók ügyében 1826. június 2-án hirdetett ítéletet. A legsúlyosabb büntetést (Szabó Ádámot ekkor még nem fogták el) öreg Pöstyényi József kapta. Azért kellett három esztendő vasban eltölteni, mert a „polgári nép köz bizodalmával” visszaélt, s „feő Lázasztónak” találatott. Hárman kaptak még „esztendei béklyót”, ketten félesztendei rabságot, ketten 150 palcát (másfél év alatt), ketten 50 palcát (fél év alatt), öten ötven botot, négyen 80 botot, s hárman 40 palcát. Rajtuk kívül Szombati Márton és Kurucz János, mert „lappangtván Szabó Ádámot és a városnak pecsétjét is erővel el akarván venni” 50 botütésre ítéltettek.³¹⁶

Szabó Ádám bécsi útjáról forrásaink csak hiányos adatokat szolgáltatnak. Az 1825. augusztusi vármegyei elfogató parancsot nyilván az egész országban köröztették. Ennek ellenére sikerült Bécsbe kijutnia, s ott (vagy hazafele jövet) elfogták, s vasraverve Polgár felé irányították. 1825/26 telén azonban valahol Nemesbesenyő és Polgár között megszökött,³¹⁷ s 1826. április 11-én már újra Pozsonyban van, ahol a nádornál előszobázott.³¹⁸ Beadott instanciájában kérte a nádort „Polgár Várossának Lakossait” régi szabadságukba visszahelyezni. Semmi hajlandóságot nem mutatott a távozásra mindaddig, míg a nádortól „pecsétes” levelet nem kap, mert úgy vélekedett, hogy otthon e nélkül nem hisznek neki. A kérelem eredménye nem ismeretes, Szabó Ádámot viszont hamarosan újra elfogták. 1826. április 19-én délután Erdőtelekről Nemesbesenyőre kísérték, s az éjszakát is ott töltötték. Szabó Ádám a „Tizedes háznál” aludt, s „azon étszaka a vasról el szökvn” nyoma veszett.³¹⁹ Az újabb szökés azonban csak ideig-óráig volt eredményes, mert Szabó Ádámot július 29-én vasraverve Polgárra vitték, ahonnan a bíró „Vas béklyóba és Vas kesztyűbe ... Kállóba” vitte, „jó őrizet” alatt.³²⁰

Az 1828-as úrbéri szerződéssel új fejezet kezdődött a polgári jobbágyság antifeudális mozgalmában is. Különösen veszélyes volt az, hogy a földesúr újra elkezdhetette a határ felmérését.

A korabeli társadalmi viszonyok jellemzésére álljon itt a mezőváros 1828-as országos összeírása.³²¹ Az utolsó nagy feudális kori összeírás adatait

315. A határozat másolatban: Uo. N.109.

316. Uo. N.109.

317. Nemesbesenyő előjárói a polgári tiszttartónak. Nemesbesenyő, 1826. ápr. 20. A télen egyszer már keresztülvitték a helységen „a midőn is Bétsből transferáltatott”. Uo. N.108.

318. *Suhajda János, Szabó Ádám, Mészáros Mihály és Svanger Ádám* a nádoris-pánnak. Pozsony, 1826. ápr. 11. Uo. F.2 N.83.

319. Nemesbesenyő előjárói a polgári tiszttartónak. Nemesbesenyő, 1826. ápr. 20. Uo. F.3 N.108. Meneküléskor otthagytott „egy pár fehér ruhát, ki öltő labjiját és egy tarisznnyát”.

320. *Haraszthy* tiszttartó a nagyprépostnak. Polgár, 1826 júl. 29. Uo. F.2 N.85.

321. OL Mikrofilmtár, Szabolcs megye 1828-as összeírása.

illetően Polgárra nézve fentartásaink vannak ugyan, áttekintése mégsem bizonyul haszontalannak.

Családfők száma 455	Jobbágy 242	Házasszellér 201	Házatlan zsellér 12
------------------------	----------------	---------------------	------------------------

Az úrbéres jellegű föld a következő mennyiségre rúgott:

Szántó 2772 pozsonyi mérő	Kaszáló 693 embervágó	Szőlő 46,5 pozsonyi mérő
---------------------------------	--------------------------	--------------------------------

A fenti eredményt az úrbérrendezés korával összevetve legfeltűnőbb jelenség a nagyarányú zselléresedés, hiszen a zsellérek száma majdnem elérte a telkesekét. A jobbágyok kezén levő földterület azonban a feltűnöttnél lényegesen nagyobb volt, hiszen az 1831-ben megindult földesúri telekkiosztás során (a jobbágyföld erős megcsonkítása ellenére!) több mint 4939 hold maradt a jobbágyok kezén.

A jobbágyoknak 1829 nyarán már az új úrbéri szerződés szerint kellett volna kötelezettségeiket teljesíteni, s mindenekelőtt a földesúri kilencedet szalmájában beszolgáltatni. E helyett azonban az ellenállás útját választották. Taktikus lépésként először 1829. július 20-án levélben fordultak a káptalanhoz, s kérték azt, hogy a kilencedet „*ne Szalmájában, hanem szeműl*” adhassák meg. A földesúr azonban e kérelmet elutasította, mert a polgáriak az „úriszék előtt szerkesztett contractust alá írni nem akarták”. A jobbágyok döntő többsége erre azzal válaszolt, hogy nem volt hajlandó a termését „feladni” (azaz a tiszttartónak azt felmérés végett bejelenteni), s mielőtt az uraság a tényleges termést láthatta volna, azt a határból hazahordták.³²² Az ellenállás nagy méreteit mutatja, hogy mindössze 40 gazda volt hajlandó az előírásoknak engedelmességni, „a többi 238 polgári földes gazdák (a *feladás*on) megjelenni sem akartak”. A jobbágyok pedig napokon keresztül nagy nyomásnak voltak kitéve; a tiszttartó, az uradalmi fiskális és az urasági tisztek nyolc napon keresztül igyekeztek a polgáriakat engedelmessegre bírni, a tiszttartó pedig a templom előtt többször is kihirdette, hogy a „lakosok addig ne nyuljanak . . . Terméseikhez, amíg azoknak mennyiségét meg nem vallyák” — de azok nem engedelmeskedtek, hanem „közakarattal a magok élettyek be hordásához fogtak”. A vármegye esküdjének szavára sem hajlottak, pedig az a Helytartótanács rendeletére is hivatkozott; úgy vélték, az nem lehet hiteles, mert „*a mint nekik értékre adatott, olyan petsétes levél akárkinek is adatik 5 forintért*”.³²³

Az ellenállás hamarosan túlnőtt a kilenced beszolgáltatásának mikéntjén, s a jobbágyok a szolgáltatások egész rendjét is megkérdőjelezték. Min-

322. Polgáriak a káptalanhoz. Polgár, 1829 júl. 20. A végzés a kérvényre rávezetve. HL XII—2 c. Div.P F.6 N.320 és Haraszthy György és Elek Ferenc a káptalannak. Uo. N.370.

323. A nagyprépost folyamodása Szabolcs vármegyéhez. Uo. N.237. És Hit alatt való vizsgálat. Uo.

denekelőtt robotmegtagadásokra került sor! A termést fel-nem-adó Fekete Albert is úgy nyilatkozott, hogy „apám se szolgált Robotot én sem fogok, szabad emberek vagyunk mi”. Hamarosan akadtak a népből szószólók is, akik mint „a Nép Deputátusai” kérték a város pecsétjét, hogy oltalomlevél mellett mehessenek Ő Felségéhez instanciára.³²⁴ Az események láttán Szabolcs vármegye közgyűlése jónak látta újra Polgárra a „zenebonáskodás lecsillapítása” végett katonaság kirendelését kérni.³²⁵

A termésbevallás kérdésében azonban a jobbágytársadalmon belül a szakadás jelei mutatkoztak. A mezőváros leggazdagabb rétege ugyanis nem tartotta célszerűnek felújítani a káptalannal folytatott küzdelmet. Ezért történt az, hogy a „termést feladók” között a legmódosabb jobbágyokat találhattuk. Így például közöttük volt az egész polgári tanács, Makó János főbíróval az élen.³²⁶ E réteg ugyanis gazdaságilag is erősen kötődött a káptalanhoz és sorsukból számos olyan gazdag jobbágy került ki, aki jelentős káptalani földterületet vett bérbe, vagy földesúri jogokat (korcsma, rév) árendált.

A mezőváros számára azonban a legnagyobb veszélyt a küszöbön álló határfelmérés és a jobbágytelkek újra osztása jelentette. Ennek — az immár törvényes — 1828-as úrbéri szerződés után jogi akadálya nem volt. A káptalan tehát folytathatta azt a munkálatot, amelyet 1820-ban a jobbágyok ellenállása miatt abbahagyott. Először arra tett kísérletet, hogy a határfelmérést saját uradalmi földmérőjével hajtassa végre; a földmérőnek adott utasítás a jobbágyföldek kiosztásának a mikéntjét is részletesen szabályozta (három nyomás legyen, minden nyomásban két rész, mérje fel a belső fundust, a szérűskerteket, a kaszálókat és a kenderföldet).³²⁷ A gyakorlatban a telkek kihasítása — úriszéki ítélettel — Szabolcs vármegye földmérője irányításával történt. A földmérőnek adott utasítás szerint az a határt három nyomásra, minden nyomást három részre (a föld minősége szerint) osztott.³²⁸ A jobbágyföldek felmérése 1831-ben megkezdődött, s a polgári jobbágyok telki állománya — 151 telek — ezután a következőképpen alakult (1300 négyszögöles holdakban):³²⁹

324. Mikecz Ferenc esküdt a polgáriak engedetlenségéről. 1829. aug. 10. Uo.

325. SzL. Acta Politica Fasc. 29. No.1080. 1829. Az 1829. okt. 2-án tartott közgyűlés végzése.

326. HL. XII—2 c. Div.P F.6 N.237.

327. A földmérőnek adott instrukció. 1828. Szentmihály hava 16. Uo. N.320.

328. A polgári Szántó földek három szakaszra lett osztása és classificatiója. 1830. okt. 28. Uo. F.1 N.37.

329. A polgári határ felmérése. Uo. N.328.

I. Kenderföldek	Hold 82	Négyszögöl 102
II. A szántóföldek	Hold	Négyszögöl
1. Az első nyomásban		
a) Első osztályú	392	826
b) Másodosztályú	814	1060
c) Harmadosztályú	398	804
Parochiális föld	24	351
A város földje	50	726
Összesen	1680	1167

E nyomásban több darabban levő „fogás földek” is találhatók, „melyeket rész szerint a marhás, de nagyobb részint a Gyalog taxások fogdostak és szárazabb Esztendőben tavasz alá be szoktak vetni”. Ennek területe: 398 hold és 804 négyszögöl.

2. A második nyomásban:	Hold	Négyszögöl
a) Első osztályú	385	706
b) Másodosztályú	728	884
c) Harmadosztályú	512	268
Parochiális föld	20	8
A város földje	43	40
Összesen	1691	6

Fogásföldek:	231	441
3. A harmadik nyomásban:	Hold	Négyszögöl
a) Első osztályú	441	208
b) Másodosztályú	540	464
c) Harmadosztályú	425	1250
Parochiális föld	19	888
A város földje	58	624
Összesen	1485	834
Fogásföldek:	318	456

A három nyomás szántóterülete (természetesen a fogásföldek nélkül) összesen: 4939 hold 809 nsz.

Egy 1843-ban készült uradalmi földmérői munkálat szerint a polgáriak 151 úrbéri telek után szántóföldben, kaszálóban, legelőben, belső telekben és kenderföldben összesen 12 320 hold területet birtokoltak, s a földesúr ugyanekkor a „meghitelesített Telek könyv szerint” 25 041 holdat mondhatott magáénak.³³⁰ A földesúri földrablás nagy arányait mi sem tükrözi jobban, mint az, ha felidézük az 1807-es állapotokat. Ekkor — mint fentebb is láthattuk — a káptalan kezén mindössze valamivel több, mint 5 963 hold terület volt csak. A földesúr az utóbbi évtizedekben a jobbágyoktól tehát mintegy 19000 hold földet vett el, s a jobbágyok ebből per útján — az 1843-as igényük szerint — több mint 14 044 holdat akartak visszaszerezni. E számok jól mutatják azt, hogy milyen életbevágóan fontos érdekekről volt szó, hiszen a perelt terület nagyobb volt annál, mint amit a jobbágyok ténylegesen használhattak. E számok jelzik az egész jobbágytelek megcsonkulásának nagy arányait is, hiszen a megszűkülő határban — a Helytartótanács közbelépte folytán — a jobbágytelek számát 151-re emelték, s a rendezés folytán a 130 régi jobbágytelek tulajdonosa 109 új telekre szorult vissza — anélkül, hogy hivatalos besorolásuk változott volna (tehát az egész, féltelkes stb. ezután is egész, féltelkes stb. maradt).

A jobbágytelek erős megcsonkítása (egy telek mindenféle tartozékokkal is csak 31 holdat tett ki) révén relatíve emelkedett a jobbágyföld után fizetett földesúri adó is. A káptalan jövedelme a határfelmérés után az 1828-as úrbéri szerződés rendelkezéseit figyelembe véve a következőképpen alakult:³³¹

1. Robotváltságot fizettek 130 telek után	1820 ft.	Szaporodott
Most fizetnek 151 telek után:	2114 ft.	294 ft
2. Eddig robotoltak 1040 kétmarhás napot:	346,66 ft.	
Most robotolnak 1510 kétmarhás napot:		
3. Eddig kenderbérbe fizettek:	200 ft.	Csökkent:
Most fizetnek	151 ft.	49 ft
4. Eddig adtak 130 icce vaját	65 ft.	Szaporodott:
Most adnak 151 icce vaját	75,50 ft.	10,50 ft.
5. A borjúból származó többletjövedelem 1,05 ft.		
6. Csirke stb. eddig nem volt		Szaporodott:
		67,95 ft.
7. Hosszú fuvarba adtak eddig 32 szekeret	272 ft.	Szaporodott:
Most adnak 45 szekeret	302 ft.	30 ft.
8. Eddig adtak 5200 kéve nádat	260 ft.	Szaporodott:
Most adnak 6040 kéve nádat	302 ft.	42 ft.

Polgár terhei szaporodtak tehát: 1510 ft és 66 kr.

A káptalan és Szabolcs vármegye Polgáron szemmel láthatóan rendkívül heves ellenállással számolt. Mivel a debreceni katonai parancsnokság nem tudta Szabolcs vármegye katonai erő kiküldése iránti kívánságát teljesíteni, a megye egyenesen a nádorhoz fordult, s egy „compánia gyalogságot s fél század lovasságot” kért Polgárra helyezettetni. A vármegye azzal indokolta kérelmét, hogy a polgáriak a „*Hajdúi Szabadságnak tündér csábjaíró!*” annyira elragadtattak, hogy „*vétkes merészséggel a függetlenségnek*

330. Tiszti munkálat a polgáriak egyezkedésére. Összeállította Frayer Ignác uradalmi tisztartó. Eger, 1843. jún. 11. Uo. N.2.

331. Haraszthy tisztartó kimutatása. Uo. F.6 N.320. A hiányzó adatok a korabeli forrásban sem szerepelnek.

s fejetlenségnek lobogóját felütvén” a földesúri kötelek lerázására törekednek.³³²

A polgári tanács a káptalan nyomására még 1830 őszén összeállította a paraszti ellenállás vezetőinek a névsorát. E lista 19 nevet tartalmazott, Szabó Ádámmal az élen, aki időközben kiszabadult a börtönből.³³³ A káptalan velük szemben a legradikálisabban járt el, kitiltották őket a városból. 1831. április 14-én „kibecsültették” Polgárról Nemes Ambrus és Tóth István házatlan zsellérek (többek között a „földesúri juss megvetésével más házánál... itzénként... lopva bort mértek), Tóth másképp Kalapos Mihályt, Szabó Ádámot, öreg nemes Lukáts Jánost, Taskó Jánost, Fekete Albertet és Béke Jánost.³³⁴ Vagyonukat elárverezték, s a hozzátartozóknak is kötelezvényt kellett aláírniuk, hogy kitiltott rokonaikat semmilyen körülmények között nem rejtegetik, pártfogásukba nem veszik.³³⁵

A káptalan számítása azonban nem vált be. A hangadók „kibecsültetésével” a polgáriak egyáltalán nem törtek meg, sőt a *paraszti ellenállás új formái kezdtek kialakulni*. Egyre inkább körvonalazódott előttük az az elhatározás, hogy a megcsonkított, terméketlen területre visszaszorított jobbágytelkeket *nem vállalják fel, azaz a földről lemondanak és inkább zsellérek lesznek*.³³⁶ Így az adót és mindenféle terhet is mint zselléreknek kellett teljesíteniük, s ez lényegesen kevesebb volt a telkes jobbágyokénál. A paraszti ellenállásnak ez a formája az Alföldön és a XIX. században eddig a történeti irodalomban is ismeretlen volt, ezért különös érdeklődésre tarthat számot. E mozgalom 1832-ben a következőképpen alakult; nem vállalt földet 153 eddigi telkesjobbágy, akik a régi teleknagyságukat figyelembe véve a következőképpen tagozódtak:³³⁷

Teleknagyság (régi)	1	3/4	1/2	1/4
Létszám	7	5	93	48

332. Szabolcs vármegye a nádornak. Nagykálló 1831. Pünkösöd hava 9. Uo.

333. A polgári tanács bizonyáglevela a fő lázítókról. Polgár, 1830. szept. 14. Uo. N. 322.

334. A káptalan döntése. 1830. ápr. 14. Uo.

335. Pl. Ns Lukáts Gáspár és Ns Bógár Gábor kötelezvénye: „Polgár Városából kibetsültetett Atyáinkat és Testvéreinket soha a Házunkba bé nem fogadjuk”.

336. Már 1829-ben, a termésfeladás körüli küzdelmekben hallhattunk ilyen nyilatkozatokat: „Antal János és Görömbölyi János nem adták, nem is akarják feladni terméseket, inkább a földről is lemondanak”. Múkecz Ferenc esküdt a polgáriak engedetlenségéről. 1829. aug. 10. Uo. N.237.

337. Feljegyzése azon Polgári Lakosoknak, kik a Méltóságos Földes Uraságtul az ujj Urbáriális Regulatio alkalmával bátor Birtokok és Tehetségek elegendők legyenek is; makatsul az eddig általok birt sessiókról lemondottak és földet nem vállaltak. Uo. N.327.

E réteg vagyoni állapotát a következő táblázat tükrözi:

Telek-nagyság	Igásökör	Hámosló	Fejőstehén	Heverő marha	Juh	Sertés
1	44	30	48	82	324	26
3/4	10	16	18	26	80	9
1/2	237	254	264	404	1250	146
1/4	84	123	90	163	441	54
Összesen	375	423	420	675	2095	235

Szembetűnő, hogy a földet-nem-vállaló réteg alkotta a mezőváros jobbágytársadalmának középrétegét, hiszen a volt féltelkes jobbágyok 93-as létszámmal az abszolút többséget jelentették. Szép számmal képviselték magukat a volt negyedtelkesek (48), s az ellenállókhoz csak néhány volt egésztelkes (7) csapódott. Számottevő anyagi erőt képviseltek, hiszen komoly állatállománnyal rendelkeztek.

Földet mindössze 53 jobbágy volt hajlandó vállalni, s e réteg a következőképpen tagozódott:³³⁸

Teleknagyság	1	1/2
Létszám	26	27

E réteg állatállománya a következő táblázatban tekinthető át:

Telek-nagyság	Igásökör	Hámosló	Fejőstehén	Heverő marha	Juh	Sertés
1	126	116	134	271	777	216
1/2	50	77	48	64	209	46
Összesen	176	193	182	335	986	235

A földet vállalók között feltűnően sok az egésztelkesek (26) száma, s itt csak eggyel több féltelkest találhatunk. Azt bizonyítja ez, hogy az „engedelmes” réteg egyben a mezőváros legmódosabb gazdáit is jelentette.

A föld-nem-vállalási mozgalom nagy arányait még jobban érzékelteti a kimért, visszautasított és felvállalt jobbágytelkek aránya. (Itt természetesen csak az eddigi telkeseket vették számba, ezért nem éri el a felvállalt, illetve visszautasított telkek száma a kimért jobbágytelkekét.)

338. Földet kaptak és vállaltak. Uo. N. 326.

Kimért jobbágytelkek	Felvállalt jobbágytelkek	Visszautasított jobbágytelkek
151	39,5	69,5

A földesúr a jobbágyoknak az ellenállását gyakorlatilag sohasem tudta megszüntetni, bár az idők folyamán jelentősen sikerült csökkenteni a gazdátlan jobbágytelkek számát.³³⁹

Év	Felvállalt jobbágytelkek	Fel-nem-vállalt jobbágytelkek
1832	39,5	111,5
1834	76,5	74,5
1845	126	25

E makacs ellenállás még megdöbbenőbb, ha azt is tudjuk, hogy 1845-ben a városban „770 zsellérek találtnak, mégis a felmaradott úrbériséget fel nem veszik”.³⁴⁰

Polgáron tehát az a paradox helyzet állott elő, hogy a *jobbágytelkek* az ismertetett feltételek mellett történt *gyarapítása a jobbágyok heves ellenállásába ütközött*; a mezőváros tanácsa 1839-ben is az iránt nyújtott be az úriszékhez „*alázatos folyamodás*”-t, hogy az úrbéri telkek száma Polgáron „csak 117 sessiókban állapítódna meg”.³⁴¹

A káptalan az ellenállás letörésére változatos eszközöket alkalmazott. A Polgáron állomásozó katonaság erejére is támaszkodva tovább alkalmazta a fizikai erőszakot; így verette a tiszttartó például Németh Gábor „láízítót” „azon nagy lántz vásra, melyen Szabó Ádám volt”. Büntetésének letöltése után sem adta fel elveit, s társait tovább láízította. Szabadulása után az „engedelmes földművelők közül is... társaságokba többet tapasztalni lehetett”, sőt a bírák közül is egy hatása alá került.³⁴²

339. A táblázat forrásai: 1834-re Úriszéki jkv. uo. N.334., vö. SzL. Polgár mezőváros jegyzőkönyve. Továbbiakban Polg. mv. jkv. 1845-re HL. XII—2/c. Div.P. F.6 N.260.

340. Uo. F.5 N.260.

341. SzL. Polg. mv. jkv. E határozat szerint kéri visszaadni a Tikos, Borocskás, Kengyelfiök és a Szégyés fokáig tartó rész kivételével az egész polgári hártárt. A város az iránt is „esedezik”, minden nemű úri szolgálatot készpénzen megválthasson. 1839. nov. 13.

342. *Szakátsy Imre* tiszttartó levele a nagyrepósnak. 1833 aug. 27. A főbíró Makó János is panaszkodott, hogy a robotot végképpen képtelen előállítani. HL. XII—2 c Div.P F.6. N.331.

Eördögh Alajos a káptalannak mindenekelőtt a fizikai erőszakot ajánlotta, mert „Tetétlen helységben is látni lehetett, hol a Járásbeli szolga Bíró az engedetlen és a földet el fogadni nem akaró Jobbágyokat Pálca büntetéssel is ennek elfogadására kényszerítette”. a helyzet megváltozott. Polgáron is a következő módszert javasolta: „én a földeket névrül név szerint kiosztanám, ezen jegyzést a Bírának kiadatnám és például hatsak 40—50 is az engedetlenek közül ekével Katonai erővel ki hajtatnék, s arra kényszeríttetném, hogy a maga földgyét kezdje szántani...” — az ellenállást le lehetne törni.

Sokkal fontosabb és eredményesebb is volt ezért a káptalan ama törekvése, hogy elzárja a földet-nem-vállaló lakosok megélhetési forrásait. Mindenekelőtt a *legelőhasználatban akarták megszorítani őket*, mert teljes joggal úgy látták, hogy azok tekintélyes állatállományuk birtokában dacolhatnak a földesúr akaratával. Az 1834-es úriszéken ezért született az a határozat, hogy az „áll orczás házas zsellérek”-nek a polgári határban nem szabad „három darab marhánál” többet tartani. A közlegelőre nézve azért úgy határoztak, hogy azt a „földes uraság engedelmé nélkül feltörni, a vagy kaszálóra fordítani, a vagy arra idegen marhákat fogadni” elkobzás terhe mellett a jövőben tilos lesz.³⁴³ Igyekezett a káptalan e réteget a nem úrbéres jellegű földekből kizárni, illetve az ott folytatott földművelést felszámolni. Ilyen szándékkal is tiltotta meg a káptalan a jobbágyoknak azt, hogy a szentmargitai árendális földeket felszántsák, s ezt a döntést úriszéken is kihirdették.³⁴⁴ A rendelkezést azonban a jobbágyok nem tartották be, az árendás földeket tilalom ellenére felszántották, s a termést be is takarították.³⁴⁵ A földesúr kizárta őket a polgári határ kisebb-nagyobb részeinek az árendájából is. A Lakatos és Szégyés kaszálókat 1834/35/36-ra például csak „Polgár Várossa Hiteseinek és földet vállaló lakossainak” adta bérbe olyan feltétel mellett, hogy azokból „*az engedetlen Polgári Lakosok egészen ki rekesztessenek*”.³⁴⁶ A 400 holdnyi területért (amelyet a többi kaszálótól hancsikokkal vászaltottak el) évi 800 forintot fizetett az azt felvállaló 31 gazda. Hasonló feltételek mellett árendált 12 polgári jobbágy a Szilhát, Tekeres, Poklos, Menyhárt fok és Kis-sziget nevű kaszálókon.³⁴⁷ Itt bizonyos földművelést is engedélyeztek; de az engedetlen lakosok itt is „egészen ki rekesztessenek” — hangzott a feltétel. E 800 holdnyi terület 1834-től 1842-ig árendaképpen a polgári jobbágyok kezén volt.

A fel-nem-vállalt földek egy részét a káptalan úgy is igyekezett hasznosítani, hogy *azt bérbeadta a földet vállalóknak*. Így 1835-ben tudomásunk van arról, hogy az ugar alá eső „gazdátlan földeket” művelésre a telkeseknek adták át.³⁴⁸ Az ezt felvállaló gazdák kötelesek voltak a nyomás mindhárom darabjából egy-egy részt vállalni, s az után három különböző összeget fizetni. „Ezen földeknek használatából minden engedetlen földes gazdák kizárattatva lesznek” —, hangzott itt is az ismert feltétel.

A káptalan előtt az 1830-as évekre világossá válhatott, hogy a robotmunkára alapozott földesúri gazdaság kiépítése csődött mondott, részint a nagyarányú önkéntes zselléresedés miatt, részint a törvényesen is követelhető, de sokszor be nem hajtható robotmunka bizonytalansága miatt. Ezért az 1830-as és 1840-es években különösen nagy arányokat öltött a polgári határ bizonyos részeinek bérbeadása. Így rendszeresen árendások kezében voltak a *Keskeny, Láncfok, Álomzug, Horti domb és laposa, Kengyelköz, Balázsfenek, Dorongos, Körtvélyes hát, Pálínkás, a Szálka, Topolya, Csere-lő, Kasziba és Mályvás* nevű határrészek. A bérbevevők túlnyomó esetben

343. Úriszéki jkv. 1834. Szentandrás hava 21. Uo. N.334. Vö. Polg. mv. jkv.

344. Uo. N.321.

345. Uo.

346. Polgár Várossa Hiteseinek és földet vállaló lakossainak a Lakatos és Szégyés kaszálókról Contractusok. Uo. F.7 N.379.

347. Polgár Várossa fő Birájának, Hiteseinek és földet Vállaló Lakosainak... Contractusa. Uo. N.38.

348. Az ugarföldről való contractus. Uo. 363.

vagy környékbeli nemesi közbirtokosok (pl. a Nagycsécsen lakó Cseley Kolosy Ignác, a tiszakeszi Komjáthy György, a dadai Balla Antal és Thurgonyi Sován Péter, a sajóörsi Melczér Flórián) vagy pedig e falvak jobbágysai. 1837/38 39-ben például a Horti domb és laposát Nagy András és társai bérelték, a Dorongost 1834/36-ban dadai lakosok, az Álomzugot 1843—45-ben O. Nagy András és Pethe András és társai hasznosították. Olykor az is előfordult, hogy e határrészeket egy-egy polgári gazda vette kezébe. Így árendált például a város egyik leggazdagabb jobbágya, Makó János a Balázsfenek nevű határrészen, s azt marhalegeltetésre és kaszálásra hasznosította.³⁴⁹

Joggal vetődhet fel a kérdés, miből élhettek meg a jobbágyföldet visszautasítók? E kérdésre sajnos csak hozzávetőleges választ tudunk adni! Mindenekelőtt azt kell leszögeznünk, hogy a föld visszautasítása önmagában nem zárhatta el e réteg megélhetési forrásait, mert esetben a hosszú időn keresztül tartó ellenállás elve lehetetlen lett volna. A lehetséges megélhetési források közül nagyon komolyan számításba kell vennünk az állatállomány szerepét, amely — mint láttuk — az ellenszegülő réteg kezén tekintélyes volt. Komoly kérdés az is, milyen mértékben sikerült az 1834-es úriszéki határozatot a gyakorlatba átültetni, hiszen az lett volna hivatott az „álzsellérek” nagyarányú jószágtartását felszámolni. E határozat érvényesítése kérdésében csak egy bizonyosat tudunk mondani; az úriszék ama rendelkezését, amely megtiltotta a polgáriaknak a legelőjükre idegen marhák befogadását vagy nem tartották be, vagy pedig kijátszották. 1837-ben például Igrici helysége gulyáját, ménesét és ökörcsordáját fogadták fel az árendális bági legelőre, mégpedig olyan feltételek mellett, hogy a gulyát és a ménest polgári pásztorok őrizték.³⁵⁰ 1841-ben is a tiszadobi Harstein Noé 700 darab „birge” juhát és 150 marháját fogadták fel a legelőjükre — a város nagy szegénységére hivatkozva.³⁵¹ E tények ismerete kétségeket kelt az iránt, vajon a határozat zselérekre vonatkozó részét sikerült-e a gyakorlatban is érvényesíteni. Nem hanyagolható el az árendális földek nyújtotta megélhetési lehetőség sem; a szentmargitai árenda szerepe ismeretes, de számolhatunk polgári bérletekkel más — külső — helyeken is. 1840-ben például tudomásunk van arról, hogy a zsellérek egy részének vonó marhája van, s ez szántóföldi művelésre enged következtetni.

Világosan kell látnunk azt is, hogy a polgári határban munkáskezekre mindig szükség volt, akárhogyan is alakultak az események. Szüksége volt rá mindenekelőtt magának a káptalannak, hiszen Polgáron a robot mennyisége csekély, s ledolgoztatása bizonytalan volt. A földesúr a nagy

349. Az adatokat a következő árendális contratusok alapján állítottam össze: Keskeny. Lánkfok és Álomzug árendája. Uo. F.6 N.363; Budon és Budonzug árendája. Uo. 364; Horti domb és laposa árendája. Uo. 365; Balázsfenek árendája. Uo. 366; Dorongos haszonbérleti szerződése. Uo. 362; Kengyelköz bérbeadása. Uo. Div.K F.1 N.60. (Ez utóbbi bérlője „dadai közbirtokos” nemzetes és vitézli Thurgonyi Sován Péter volt, aki később Polgárra átköltözve ott az 1840-es években jelentős közéleti szerepet játszott.)

350. SzL. Polg. mv. jkv. Karácsony hava 17. A jószágokat az igriciek a város „közönséges” legelőjére kérték felfogadtatni; e határozat tehát az 1834-es úriszéki döntés kijátszásának fogható fel.

351. Uo. Polg. mv. jkv. 1841. dec. 24. Uő kéri 1843 febr. 28-án 800 juhának és 140 marhájának befogadását. Uo.

robotmegtagadások idején például Palkonyáról hozatott jobbágyokat a majorság megművelésére.³⁵² Amikor azonban a „Polgári Táblának szántásáról... haza mentek Palkonyára az ekék... a Város végén a töltésen rohantak a Polgáriak reájuk, egy fiút a lóru le is ütöttek,... a többi a hogy lehetett elszaladt, ekéjeket is el szórták”. A palkonyai jobbágyok el is határozták, hogy ők ugyan *Polgár*ra „*úrdolgára (nem) merészelnék menni*”. Anélkül, hogy a fenti esetből messzemenő következtetéseket vonnánk le, azt megállapíthatjuk, hogy az uraság más helyről ideirányított robotmunkaerővel a majorság gondjait nem tudta megoldani. Egészen bizonyos ezért, hogy az *uraság rá volt utalva a polgári zsellérek pénzért végzett munkájára*. Ugyanez állott fenn a polgári jobbágytársadalmon belül is. A leggazdagabb réteg olyan nagy gazdasággal rendelkezett, részben állatállományban, de földterületben is (a telki állomány mellett jelentős bérletekkel is számolnunk kell), hogy az a családi munkaszervezet kereteit messze túlhaladta. A zsellérek számára itt tehát újabb munkaalkalom nyílt. Még inkább így lehetett ez a külső (nem polgári) árendások esetében, akik a bérelt terület hasznosításában nyilván számítottak a polgáriak munkaerejére. E bér munkák jelentőségére utal az az 1846 telén történt esemény, amikor a polgári szegénység — 144 ember, javarészt zsellér — a káptalantól hitelt (de készpénzt is) roszot és árpát vásárolt. A hitelt a „külső nagyobb munka” kezdetéig kérték, mert pénzhez akkor jutnak hozzá.³⁵³ Nem hanyagolhatjuk el a zsellérek esetleges szőlőálmányát sem, így például tudomásunk van arról, hogy Magyar György házatlan zsellér, de szőlője van.

Az ellenállás Polgáron az 1830-as években jórészt a zsellérek műve volt (ide számítjuk a földet visszautasítókat is). Soraik közül kerültek ki a robotmegtagadók, e réteg például 1831-ről 2126,5 nappal, 1832-ről 2545 nappal maradt adós,³⁵⁴ s 1845-ben is az volt a helyzet, hogy közülük csak 91-en voltak hajlandók munkába állni, a többi „679 Zsellér semmi úri szolgálatot tenni nem akar”.³⁵⁵ Az ellenállás szellemi vezére továbbra is Szabó Ádám volt, aki Polgárról való kibecsültetése után a szomszédos hajdúvároson, Dorogon húzta meg magát.³⁵⁶ Hiába jelentette ki a földesúr az 1834-es úriszéken, hogy „ezen úrbárialis per részéről be van fejezve” — a jobbágyok ezt egyáltalán nem érezték így.³⁵⁷ Szabó Ádámék tovább küldözgették folyamodványaikat a Helytartótanácshoz, s nem is eredmény nélkül! A Helytartótanács ugyanis több formai hiba mellett a be-terjesztett polgári telekkönyvben kifogásolta azt, hogy a munkálatokból nem derül ki, hogy a jobbágyok az úrbér behozatalakor milyen nagyságú területet használtak. A Helytartótanács lényegesen módosított eddigi álláspontján; nem ragaszkodott többet az 151 úrbéri telekhez, hanem azt írta elő, hogy a telkek számát a határ hajdani kiterjedéséhez és a „Polgári határ azon állásához kellene szabni és mérsékelni, melly az Úrbér behozatalakor volt”. Mindenekelőtt kérték a határ régebbi állapotát ponto-

352. *Szakátsy Imre* tisztartó a káptalannak. Polgár, 1833. aug. 27. HL. XII—2 c Div.P F.6 N.331.

353. Feljegyzés 1846. febr. 21-ről. Uo. F.5 N.267.

354. *Szakátsy Imre* tisztartó a káptalannak. Polgár, 1833. jan. 28. Uo. F.6 N.330.

355. Uo. F.5 N.260.

356. Uo.

357. Úriszéki jkv. XII—2/c. Div.P F.6 N.334.

san dokumentálni.³⁵⁸ A munkálatok azonban lassan haladtak előre (a káptalan érthető módon nem siette el a dolgot), s ezért a Helytartótanács 1837-ben, Szabó Ádám és Tóth Mihály „három rendbéli” folyamodó leveleinek hatására újra sürgette a dolgot.³⁵⁹

A jobbágyság kitartó ellenállása — a Helytartótanács közbejötté révén — tehát *újra megkérdőjelezte a káptalani földfoglalásokat*, s azt lényegében újra a két fél egyezkedésére utasította vissza. A Helytartótanács feltételét ugyanis egyik fél sem tudta kielégítő módon bizonyítani, hiszen a határ az úrbér behozatalakor (1774) nem lett felmérve, s perdöntő bizonyíték sem a káptalan, sem a jobbágyság kezén nem volt. A mezőváros azonban csak félsikert ért el, birtokon belül ugyanis a káptalan volt, hiszen a határt már felmérte, s a jobbágyföldeket kiosztotta.

Az 1828-ban készített úrbéri szerződés 1840-ben járt le, s ez újra felvetette a káptalanhoz fűződő viszony kérdését is. A polgári tanács úgy határozott, hogy kéri az uraságtól visszaadni Tikos, Borockás, Toplya köz és a Szégyés fokáig tartó rész kivételével az egész polgári határt; e követelés tehát a Haraszthy működése előtti határ visszaállítását szorgalmazta.³⁶⁰ Az 1840-es úrbéri szerződést a tanács egyébként aláírta, bár a füstpénz és robotváltság ezüstpénzben való fizetését nagyon terhesnek érezték. E szerződés egyébként lényeges pontjait tekintve megegyezett az 1828-assal (a robotkötelezettséget is ideértve). Az új szerződésben megengedték a jobbágyságnak a pálinkafőzést is, s a „pálinka kazányoktól, vagy üstöktől” két ezüst forintot kellett fizetni. Új mozzanat az is, hogy meghatározott bér fejében mind a jobbágy, mind a zsellér saját házában „tulajdon portékáját árulhatja”, azok, akik házatlanok a fizetéstől is mentesülnek.³⁶¹ E kedvezményt egyébként a földesúrnak kötelessége volt biztosítani, hiszen azt az 1836-os törvények kifejezetten előírták.³⁶²

Az úrbéri per fejleményeit az 1840-es években a káptalan és a jobbágyság közti egyezkedések határozták meg. A tanács 1843. május 28-án a megegyezés feltételül azt szabta meg, hogy az úrbéri terheket ezentúl örökösen és megváltozhatatlanul állapítsák meg, a szántóföldeket újra megfelelő mennyiségben mérjék fel, az uradalom Akasztóháti, Vargahalmi és Csőszzhalmi tábláit számolják fel.³⁶³ A megegyezésből azonban nem lett semmi, sőt az ellentétek nemsokára ismét az izzásig hevültek. A tiszttartó 1844 tavaszán a várostól 300 köblös földet hancsikoltatott el (az akkori bíró Polonkay Gábor azonban azt visszavetette), s a következő év tavaszán is 20 köblös területet foglalt el.³⁶⁴ A káptalan a legelő megcsonkítására is kísérletet tett, az uraság a bíróval és néhány esküdtel egyezséget kötött, s e szerint a polgári legelő mintegy 3—4000 hold leg-

358. A Helytartótanács Mindszent hava 6-án kelt végzése Szabolcs vármegyéhez. Válasz a vármegye felterjesztésére. Uo. N.236.

359. A Helytartótanács Szabolcs vármegyéhez. SzL. Polg. mv. jkv. 1837.

360. Uo. Polg. mv. jkv. 1839. nov. 13.

361. Polgár Mező Városa Lakosainak Úrbéri szerződése.

362. A pálinkafőzésre: 1836. VI. tc.2., majd 1840. VII. tc.2.

1841 és 42-re. HL. Kápt. lt. Npr. ir. XII—2/c. Div.P F.7 N.369.

363. SzL. Polg.mv. jkv. 1843. máj. 28.

364. Polonkay János (a polgáriak ügyvédje) a káptalannak. Eger, 1846, HL. XII—2, c Div.P F.5 N.268.

alkalmatlanabb terület lett volna.³⁶⁵ A fejlemények hamarosan azt eredményezték, hogy a város irányítása az elégedetlenek kezébe került. Az 1844. november 1-i ülésen Nagy Józsefet választották főbírónak és a tanács mellett egy új testületet, Communitást is szerveztek, amelynek feladatául azt jelölték meg, hogy a „Tanácsnak... a Városi közügyekben eddig korlátlanul tett önkényeskedő hatalmát... ezentúl mérséklendi”.³⁶⁶

E nagyjelentőségű választás alakulását nyilván erősen befolyásolta, hogy előtte — október 30-án — a hatóságok szembesítés végett Polgárra vitték Szabó Ádámot, aki újra kérvényekkel árasztotta el a Helytartótanácsot, s az Szabolcs vármegyének kivizsgálás végett visszaküldte azokat. Szabó Ádám előtt a város legszegényebb rétege — mintegy 104-en jelentek meg, „mely nyerhetni mindent... semmit sem veszthetve a legtúlzóbb botrányos tettekre vetemülni képes” — értékelte az eseményeket a káptalan.³⁶⁷ Az új városi vezetés követeléseiben is jóval radikálisabb volt, mint a korábbiak. Kérték mindazt, amely az úrbér behozatalakor a jobbágyság kezén volt, „vagy legalább azt, ami a per kezdete előtt” 1819/20-ban volt a birtokukban; hallani sem akartak arról, hogy a legelőre vonatkozó egyezséget elismerjék, mert azon „jelenlévő 4, 5 esküttek az Egész Népet nem képviselhették... de magok is azt sem tudták, mi az a Jugerum, mi a négyszögöl”.³⁶⁸ A városban ekkor újra általánossá vált — a zsellérek részéről — a robotmegtagadás, sőt a „még ki nem vett és el nem vállalt úrbéri földet” felszántották és bevetették. Az ellenállással a telkesek is rokonszenveztek, bár ők aktív szerepet nem vállaltak, legfeljebb egyesek vitték „dézsmá nélkül... haza” a termést. Nem voltak viszont hajlandók feladni azokat, akik a gazdátlan földeket felszántották, sőt az ellenállás terjedését csendes kárörömmel szemlélték. A káptalan úgy vélekedett, hogy az előljárókat „máltán rosszalni lehet, hogy a féltelenségnek olly szabad menelt” nyújtottak, s azt a megállapítást kénytelen leszűzni, hogy „a hajdúi szabadság reménye... az Előljárókat és földes Gazdákat szintűgy fogva tartja, mint az ellenszegülőket”.³⁶⁹

A földesúr az 1845. október 31-én tartott választásokon próbálkozott megtörni az új vezetést. E széképítésen jelen volt az uradalmi tisztartó, Szakátsy Mihály, az ispán, a helybeli plébános, ennek két segédkáplánja, a helybeli orvos, Polonkai János ügyvéd és az „egész régi tanács”. A tisztartó a következő jelölteket állította: Sinkovits József házasság zsellér, Nyíkon János egytelkes gazda, Sándor Szabó János egytelkes gazda, Juhász István féltelkes gazda. A megjelent „négy—ötszáz főre menő s leginkább a Hajdúságról most is ábrándozó lakosok” azonban egyiket sem voltak hajlandók elfogadni, hanem „Nagy József volt főbíróhoz állhatatos vakmerőséggel ragaszkodván” — az uraság akaratának nem voltak hajlandók engedelmessé válni. Az eseményekbe a Polgáron tartózkodó vármegyei kül-

365. Polgár városa az úriszékhez. 1845. jún. 18. Uo. N.238. SzL. Polg. mv. jkv. 1841.

366. SzL. Polg. mv. jkv. 1844. nov. 1.

367. Szabó Ádám „nyughatatlan társai — mintegy 104-en előttünk megjelentek — megszámlálván a tömeget láttuk ebben a Lakosok azon allyas és vagyontalan osztályát feltalálhatónak, mely nyerhetni mindent reméntelve, semmit sem veszthetve aggodalom nélkül a legtúlzóbb botrányos tettekre vetemülni képes”. HL. XII—2 c Div.P. F.5 N.260.

368. Polgáriak az úriszékhez. 1845. jún. 18. Uo. N.268.

369. Uo. N.260.

döntség volt kénytelen beavatkozni (Szabó Ádám panaszait vizsgálta ki), s a régi tanácsot csak módosítással erősítették meg. Sinkovits Józsefet *nevezték ki* főbírónak, de egyelőre Nagy József is a tanács tagja maradt.³⁷⁰

Az ellenállás olyan nagy arányokat öltött, hogy Szabolcs vármegye közgyűlése 1845. november 26-án jónak látta Polgárra újra katonaság ki-rendelését kérni, s javaslatot tett a Helytartótanácsnak is 679 zsellér ki-becsültetésére.³⁷¹

Bár a város ellenállását katonai erővel megtörték, a káptalan jónak látta minden eddigi ajánlatánál nagyobb engedményt tenni; a földesúr a mezővárosnak a polgári határ felét ajánlotta fel! A polgári tanács ezt az ajánlatot az 1846. március 21-i ülésében el is fogadta, ha a „megajánlott felhatárt szabad választásunkra, vagy ennek nem sikerülhetésével sors-húzás útján” jelölik ki. Határozat született arról is, hogy a „felhatár” a földesúr költségén „tanyaszámra” osztasson ki.³⁷²

E megállapodás azonban papíron maradt, azt nem hajtották végre, s Polgáron az úrbéri ügyek rendezésében azután a jobbágyfelszabadításig nem is következett be érdemleges fejlemény.

A város közigazgatását az 1830-as és 1840-es években továbbra is a leggazdagabb telkesjobbágyok irányították, s a tulajdonképpeni hatalom néhány család kezében volt. Az 1837-es választásokon például mindössze 58 gazda jelent meg, s „egyesült akarattal és közkiáltással a volt feő Bíró (Makó János) ezután is Bírójoknak elválasztott”.³⁷³ Az 1830-as években e tisztségben Polonkai Gábor és Makó János váltották egymást. A választások felkiáltással történtek, s e szokás egészen a polgári forradalomig érvényben volt. Az 1847-es tisztújítás is a város „számosabb lakosai jelenlétében... közfelkiáltással” történt.³⁷⁴ A legritkább esetben fordult csak elő az, hogy „miután felkiáltásból a többséget tökéletesen kivenni nem lehetett”, a bíróválasztást szavazás útján ejtették meg. A választások ezért a város vezetésében rendszerint érdemleges személyi változást sem hoztak; a vezetés egy szűk csoport kezében maradt. Példaként tekintsük át az 1834-es választásokat.³⁷⁵ A „széképítésen” megjelent Elek Ferenc, a káptalan főügyésze, mint elnök (!), Szakátsy Imre tiszttartó, Makay Bertalan plébános és két káplánja, „valamint a Város Bírái, feő és aljegyzői, úgy szintén a Város számosabb Köz Lakossai”. Elek Ferenc fiskális a fő-bíróságra Polonkai Gábort, öreg Szabó Jánost és Sinkovits Józsefet jelölte, „a kik közül is... egyenlő akarattal és Köz felkiáltással Polonkai Gábor választatott el”, s ez után „nékie mind a Bírói páltza, mind pedig a Város hiteles élő Petsétje... által adatott”. Az elnök ekkor megkérdezte Polonkai Gábort, kit javasol a törvénybírói tisztségre, s az „egész bizodalját csak Makó János volt Város feő Birája iránt nyilatkoztatta... a nevezett Makó János Törvénybírónak el is választott”. Nem történt változás az esküdtek összetételében sem, mert azok „nevezetesen pedig öreg Kapus Istvány, Varju Gábor, Polonkai György, Molnár Istvány, Borsos György, Makó Istvány, Szabó Istvány, öreg Szabó János, ki egyszersmind templom

370. SzL. Polg. mv. jkv. 1845. okt. 31.

371. HL. Kápt. lt. Npr. ir. XII—2 c Div.P F.5 N.260.

372. SzL. Polg. mv. jkv. 1846. márc. 21.

373. Uo. 1845. Szentandrás hava 5.

374. Uo. 1847. nov. 1.

375. Uo. 1834. Szentandrás hava 15.

curátora és Árvák Gyám Attya, Antal István, Bartók Gáspár, Bábolnai Kis János, Gregó Kovács József, Tanyi János és Tanyi József Eskütti hivatalokban továbbá is közönségesen meg erősítettettek". Nem csodálkozhatunk ezért azon, ha a városi vezetésben a legszűkebb családi érdekek is érvényesültek, s 1838-ban a káptalan volt kénytelen kifogásolni azt, hogy a „helybéli Tanácsban két egytestvérek is szolgálnának és viselnék az esküdséget”.³⁷⁶ A kormányzásnak ez a paraszti arisztokratizmusa eredményezte azt is, hogy a tanácsba magukkal tehetetlen öregeket is beválasztottak, akik feladatukat így képtelenek voltak ellátni.

E helyzet előálltaért természetesen komoly felelősség terheli a káptalant is, hiszen az jogával élve lépten-nyomon beavatkozott a mezőváros életének irányításába. A tisztartó nemcsak a választásokon, hanem a fontosabb tanácskozásokon is részt vett, s ott a közügyek irányításába aktívan beavatkozott.³⁷⁷ Ilyen szerepet játszott a mindenkori plébános is.³⁷⁸ E gyámkodás azt eredményezte, hogy a hatalom szükségszerűen a káptalani érdekeket kiszolgálni hajlandó (vagy legalább ellenállást nem tanúsító) szűk réteg kezébe került. A paraszti ellenállás azonban olykor áttörte e szűk kereteket, s olyan közigazgatási szervek létrehozására törekedett, amelyben a hatalomból kiszorultak éreztethették akaratukat. Ilyen szerv volt például az 1820—21-ben működött „Alsó Parlamentum”, melynek szerepét már fentebb érintettem. Jóval részletesebb adataink vannak az 1844-ben megválasztott Communitásról, amelynek feladataul a város gazdasági ügyeinek ellenőrzését szabták. Polgár ekkor négy közigazgatási egységre volt osztva, s ezek mindegyikéből 8—8 főt választottak, úgy „hogy ezen 8 egyén (között) a legtehetősebb, ... középirtokú, ... (és) legszegényebb” lakosok is képviseltetve legyenek.³⁷⁹ E testület 1844/45-ben valóban aktív ellenőrző és hangadó szerepet is játszott, jelentősége azonban Nagy István főbírósága után megszűnt.

E korszakban a tanács a régi alkalmazottak mellé újakat is fogadott. Így 1836-ban például a városhoz orvost szegődttettek, s feltételként szab-

376. Uo. 1838. Szentandrás hava 12.

377. *Haraszthy* tisztartó pl. ellenőrizte a bírák számadásait, s azokat „superrevizio végett” Egerbe is felküldte. (*Haraszthy* tisztartó a nagyprépostnak. Polgár, 1820. máj. 22. HL. XII—2 c Div.P F.6 N.284.)

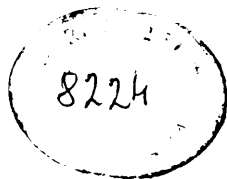
378. A polgári tanács pl. panaszkodott, hogy Domensits Mihály plébános „az egész Tanácsot minden személy válogatás nélkül semmire sem bötüllí és betstelen és rágalmazó szavakkal a nép előtt publice motskollya”. A dolog odáig fajult, hogy a templomban az előljárókat „Barmoknak, oktan állatoknak ... Disznóknak, dögöknek” nevezi. Az ügy hátterében a plébános túlzott anyagi követeléselei állottak. A tanács ezért kérte a káptalantól pontosan meghatározni, „hogy mennyire terjedjen hatalma a Tanácson Tdő Vesperes Úrnak és ellenben a Tanácsnak mi legyen kötelessége.” (Polgáriak a káptalanhoz. 1796. ápr. 5. Uók a káptalanhoz 1793. ápr. 18. Uo. F.4 N.238.)

379. SzL. Polg. mv. jkv. 1844. nov. 1. A gazdasági természetű ügyek ellenőrzése különösen fontosnak bizonyult, mert ezen a téren komoly hiányosságok voltak. A város zavaros politikai viszonyai sem kedveztek a közigazgatás zavartalanságának. *Sterba György* volt polgári nótárius Szabolcs vármegye előtt pl. azért panaszkodott, hogy „a város háborodása idején” (1820—25) nem jutott ideje a számadások készítésére, mert „mindenfelé hajtogatattván” hátramaradt. (Kötelessége lett volna a bírák „több perceptorok és Árvák Tutora” számadását ellenőrizni.) „Minden nap a Város Házánál csak engem rángattak”, mert „előbb való a Város Dolga, mint a számadások csinálása” — mondták. SzL. Acta Políica Fasc. 27 No.219. 1827.

ták, hogy az „elegendő tapasztalású és a maga Orvosi Tudományában járatos” legyen. A tanács a 100 váltóforint fizetés mellett kötelességévé tette, hogy a gyógyításért a város előjárótól és a szegényebb lakosoktól pénzt nem fogadhat el.³⁸⁰ Új tisztségek is keletkeztek; így az 1840-es években megszervezték a rendőrbiztosi hivatalt,³⁸¹ s 1847-ben intézkedtek arról, hogy a „Tűzkármentő Intézet” szabályos körülmények között alválasztmányt válasszon.³⁸² A városi tűzoltóság „tűzpénzszedői” tisztséget is szervezett.

A tanács a gazdasági ügyek irányítását továbbra is kézben tartotta; szabályozta a határhasználatot, intézte az árendálások rendjét, a közmunkákat, rendkívüli esetekben pótagót vetett ki stb.

Végigtekintve a város jobbágyszabádként előtti történetét, a legfontosabb mozzanatnak kétségtelenül a káptalannal folytatott paraszti ellenállást kell tartanunk. E változatos eszközökkel élő, rendkívül kitartónak bizonyuló osztályharc kétségtelenül nem volt eredménytelen. A jobbágyoknak legalább egy évtizedre (1818—1830) sikerült megakadályozniuk a nagyméretű káptalani földfoglalásokat, s a föld fel-nem-vállalási mozgalom révén pedig a határ megcsonkításának mértékét megkérdőjelezni. A polgári forradalom küszöbére a mezőváros évtizedekre visszanyúló határperrel érkezett, s annak rendezése a forradalom kimenetelétől függött. Így tehát a polgári jobbágyföld sorsát az országos politikai erők küzdelme volt hivatva eldönteni.

380. Uo. Polg. mv. jkv. 1836. Karácsony hava 12.

381. 1846. ápr. 23. *Sorány Péter* önként lemondott rendőrbiztosi hivataláról.

382. Uo. 1847. nov. 2.

